

Debreceni Egyetem

Műszaki Kar

Építésmérnöki tanszék

Szabolcs megye kúriaépítésze

Készítette: **Bató Blanka** építésmérnök hallgató

Banu Ferenc építésmérnök hallgató

Belső konzulens:

Falvai Balázs

Zombor Gábor

Tanszékvezető:

Prof. Puhl Antal DLA

Debrecen

2013.

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés	3.
2. Történelmi háttér	
2.1. A magyar kastélyépítészet kezdetei	4.
2.2. Kastély vagy kúria?	6.
3. A kontextualitás vizsgálata Szabolcs vármegye kastélyépületei esetében	
3.1. Birtok és falu viszonya a telepítést tekintve	9.
3.2. Épület elhelyezkedése a birtokon belül	13.
3.3. Környezeti meghatározók.....	14.
3.4. Belső térformálás, alaprajzi változatok	15.
4. Funkcionális elemzés	
4.1. A nemesi életmód által kialakított funkcionális jellegzetességek	18.
4.2. A berkeszi Vay-kastély, konkrét példa elemzése	19.
5. A kastélyok, kúriák utóélete	
5.1. Az úrilakok és birtokok sorsa a második világháború után.....	23.
5.2. Az úrilakok mai helyzete.....	25.
6. Összegzés	26.
7. Befejezés	28.
8. Köszönetnyilvánítás	29.
9. Irodalomjegyzék	30.
10. Mellékletek	32.

1. Bevezetés

A kutatás ötlete személyes élmények hatására fogalmazódott meg bennünk: a Vay-család elhagyatott, folyamatosan romló állapotú nyírtassi és berkeszi kúriáit bejárva kezdtünk érdeklődni az épületek története iránt. Azzal kellett azonban szembesülnünk, hogy a községek (és közösségek) életében több mint száz éven át betöltött szerepük ellenére erősen hiányos információink vannak ezekről az építészeti emlékekről, legtöbb esetben csak a huszadik század elején kiadott monográfiákban találhatunk rövid leírásokat.

A kitűzött cél kezdetben csak egy szűkebb környezet, négy, egymással szomszédos szabolcsi település – Berkesz, Demecser, Nyírtass és Székely – nemesi lakóépületeinek elemzése és stilisztikai összehasonlítása volt. A kutatás előrehaladtával felismertük, hogy bár egy-egy épületről csak kevés használható forrásanyag maradt fenn, az egykori vármegye területén nagy számú udvarház épült, ami lehetővé teszi egy jóval több példát átfogó dolgozat megírását.

Az új koncepció szerint, főként a XX. század elején született forrásokra támaszkodva összegyűjtöttük Szabolcs vármegye jelentősebb nemesi lakóépületeit, majd a XVIII-XIX. század katonai térképeit, illetve az épületek eredeti állapotát tükröző fotókat és alaprajzokat felhasználva kezdtük meg az elemzésüket.

Munkánk során a települések és a kastélyok, kúriák kapcsolatát, a jellemző beépítési módokat és az alaprajzi szerkesztést, belső térformálást vizsgáltuk. A dolgozat célja a kutatómunkánk során felismert szabályszerűségek bemutatása, illetve annak az elemzése, miért tudnak ezen az épületek másfél évszázaddal a megépítésük után, az eredetitől merőben eltérő funkciót betöltve is jól működni.

2. Történelmi háttér

2.1. A magyar kastélyépítészet kezdetei

Várkastélyok építéséről már a XVI. századtól kezdve beszélhetünk, a török uralom kedvezőtlen politikai és gazdasági viszonyai miatt azonban ez a tevékenység csak igen szűk keretek között valósulhatott meg. A másfél százados hódoltság után a Habsburgok kormányzása sem hozta el a várt önállóságot: I. Lipót és I. József abszolutisztikus uralma alatt folyamatosak voltak az összeesküvések és fegyveres felkelések. A törököktől visszafoglalt területek önkényes rendezése, majd a Rákóczi-felkelés utáni elkobzások következtében a főnemesi birtokrendszer jelentős része cserélt tulajdonost a királyi kamara kezébe jutva, melyet jutalmul vagy adományul az udvarhű nemességnek, illetve osztrák tisztviselőknek adtak. A kezdetben peres úton, majd fegyverekkel rendezett konfliktusok miatt csak a XVIII. században, az 1711-es szatmári béke megkötése után kezdődtek el a nagyszabású, jelentősebb építkezések. Nem elhanyagolható szempont az sem, hogy a Rákóczi-felkelés leverése után a bécsi kamara a várak lerombolását rendelte el, és csak azok maradhattak fenn, melyeket stratégiai szerepüktől megfosztva lakókastélyokká alakítottak át.¹

Amíg a XVIII. század első harmadáig az országot főleg kelet felől folyamatos fenyegetés érte, a nyugaton zajló francia forradalom és a napóleoni háborúk a magyarságot csak kis mértékben érintették, gazdasági szempontból pedig kifejezetten pozitív hatásúnak bizonyultak. A hullámozó erősségű Habsburg-Bonaparte ellentét és a német-római császárság szétesése miatt az uralkodói család bőkezű birtokadományokkal akarta biztosítani a magyar nemesség udvarhűségét, a gabonakonjunktúra mellett ez is elősegítette a rendek megerősödését.²

A főnemesség vagyonát elsősorban reprezentatív jellegű építkezésekre fordította. III. Károly uralkodása alatt az építkezések általános fellendülése figyelhető meg, mely Mária Terézia idején tovább fokozódott. Az újonnan épült udvarházak a vidéki műveltség központjává váltak; a homlokzatokon és a téralakítási rendszeren a század jellemző nemzetközi (bécsi, francia) stílusjegyei mellett fokozatosan megjelentek a magyar vonások is.³

¹ RADOS Jenő: Magyarország művészeti emlékei IV: Magyar kastélyok. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1939.

² BIERBAUER Virgil: A magyar építészet története Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1937.

³ RADOS Jenő: Magyarország művészeti emlékei IV: Magyar kastélyok 1939.

A XVIII. század második felében a barokk fő irányzatával szemben egyre erősödött a fegyelmezettebb, racionális vonal, mely az erős fény-árnyék hatást adó plasztikus elemek helyett nyugodtabb, statikusabb részleteket használt.⁴ Ez az időszak, amellett, hogy átmenetet képzett a barokk és az antik művészethez visszanyúló klasszicizmus között, azt érezte, hogy a barokk egyfajta csúcspontja az európai képzőművészeteknek, és a fejlődés csak az addigától eltérő irányban lehetséges.⁵

Az átmeneti időszakot felváltó klasszicizmus alatt átfogó értelemben az európai művészet 1770-1840 közötti szakaszát értjük. A magyar klasszicista művészet kora nem esik egybe a nyugat-európai virágzással. Hazánkban nagyjából 1780-tól 1810-ig tartott az átmeneti korszak, a klasszicizmus fénykora pedig a húszas évekre tehető. Népszerűségének egyik fő oka az abszolutista kormányzással kísérletező I. Ferenc császárral szembeni ellenszenv volt: a nemzeti öntudat erősödése is indokolta, hogy a nemesség szembeforduljon az udvar által nagy becsben tartott barokk építészettel, és a hozzájuk sokkal közelebb álló klasszikus formákat alkalmazzák.⁶ Az új irányzatnak a magyar nemesség klasszikus iskolázottsága és a latin nyelv hivatali életre és magánlevelezésekre is kiterjedő egyeduralkodó biztosított megfelelő szellemi háttérrel.⁷

A klasszicista művészet első jeleit a kertészet stílusbeli változásán figyelhetjük meg: a geometrikus barokk kert a természetes hatást nyújtó angol tájkert váltotta fel. A felvilágosodás eszméit követve az építető már nem akarta anyagi fölényét fitogtatni, a növényzetnek is, mintegy jelképesen, teljes szabadságot biztosított.

A klasszicista kastély már nem áll a park központjában, elhelyezése tudatosan esetlegesnek tűnik. Tömege egyszerűsödik, az egyenes, határozott körvonalat nem bontja meg semmi. Új elemként a tervező a klasszikus művészetből ismert portikusszal emeli ki a középrészt. A háromszögű timpanonnal vagy egyenes párkánnyal lezárt, 4-6 tagú oszlopsor a homlokzat legdíszesebb része. Derűs, ünnepélyes hatást kölcsönöz az egyébként nyugodt, sima homlokzatnak, és mint az épület középtengelye, kihangsúlyozza a szimmetrikus szerkesztést. A barokk még lábazatszerűen kezeli a földszintet, a klasszicizmusban ez az alá-fölérendeltségi viszony eltűnik, a falakat csak a

⁴ KELÉNYI György: Kastélyok, kúriák, villák. Budapest: Corvina Kiadó, 1980.

⁵ ZÁDOR Anna, RADOS Jenő: A klasszicizmus építészete Magyarországon Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1943.

⁶ ZÁDOR Anna, RADOS Jenő: A klasszicizmus építészete Magyarországon

⁷ KELÉNYI György: Kastélyok, kúriák, villák

letisztult keretezésű, többnyire egyenes szemöldökpárkánnyal koronázott ablakok sora bontja meg. A vízszintes tagolás a legerőteljesebb, ezt leginkább az osztópárkányok és az épület horizontális lezárása hangsúlyozza. Az építészek kerülnek a „szabálytalan”, íves, vagy átlós vonalakat – a festői hatású manzárdtetőt felváltja a gyakran attikával takart, egyszerű nyeregtető. Mindezek ellenére a magyarországi klasszicizmus nem kelt a külföldi példákhoz hasonló emlékműszerű, merev hatást, jellemzőbb a könnyed, világos megjelenés.⁸

A köz- és főnemesség vidéki birtokain létesített, nagyságuk és kialakításuk összetettsége szerint kastélyoknak vagy kúriáknak nevezett lakóházai a klasszicizmus legszebb emlékei közé tartoznak. A korszakban megerősödő polgárság lakóházainál magasabb igényeket kellett kielégíteniük, és az építtetők anyagi helyzete is kevésbé korlátozta a tervezőket. Jelentős különbség, hogy a városi épületekre jellemző zártos beépítésekkel szemben a vidéki úrilakok szabadon álló elrendezésben épültek, ez az alaprajz nyíltabb, kötetlenebb kialakítását tette lehetővé. A beépítési mód indokolja, hogy az épület tömegét egyszerű mértani alaptestekből alakították ki, a gondosan megszerkesztett arányú homlokzatokon pedig kerültek a kisléptékű részletek alkalmazását – a túlnyomórészt nagy parkokban álló kastélyoknál ezzel biztosították a nagyobb távolságból érvényesülő hatást.⁹

2.2 Fogalmak tisztázása:

A kastély kifejezést és épülettípust a feudális kor arisztokrata rétege teremtette meg, hogy épületeivel is kifejezhesse eszméit, céljait, a társadalmi tagozódásban betöltött helyét és politikai szerepvállalását.

A kastélyépítészet kibontakozása a török hódoltság 1699-es felszabadítása után kezdődhetett meg, ekkor nyílt ugyanis mód arra, hogy az addig védelmi funkciót is ellátó főúri várak erősítés nélkül, reprezentatív lakhelyekké alakuljanak át. Ez a reprezentációs igény nem csak az épület kialakítására, de az azt körülvevő kert megformálására is kiterjedt. Míg korábban hadászati szempontok szerint döntöttek a várak elhelyezéséről, és a megközelíthetetlen, sziklás csúcsokat preferálták, a XVII-XVIII. század fordulóján már a Versailles-i mintára sík vagy enyhén emelkedő-süllyedő területen épített reprezentatív kastélyokat találják vonzónak.

⁸ KELÉNYI György: Kastélyok, kúriák, villák. Budapest: Corvina Kiadó, 1980.

⁹ ZÁDOR Anna: A klasszicizmus és romantika építészete Magyarországon Budapest: Corvina kiadó, 1981.

A „curia” kifejezés eredetileg a nemesi telket jelölte, csak később vonatkoztatták a nemesi udvarházakra. A szóhasználat még a XVII. században sem egyértelmű, egyaránt használható nagyléptékű kastélyra és jóval kisebb, egyszerűbb udvarházra. A két fogalom a század második felében különül el – ettől fogva a kúria vagy udvarház szerényebb méretű nemesi lakóépületet, a kastély tekintélyesebb megjelenésű, téglából vagy kőből készült épületeket jelöli. (1. kép)

1. kép: Vay-kastély, Berkesz (Forrás: BOROVSKY, 2004)

A kúriák elődjének a XVI-XVII. században Erdélyben és a Felvidéken megjelenő nemesi lakóháztípust tekinthetjük. Ez a típus egyszerű, téglalapba szerkesztett alaprajzával, egyszobasoros beosztásával és a homlokzat előtt végigfutó tornáccal közelebb állt a jobbágyság házához, mint a kor jellegzetes főúri erődítményeihez, védelmi célokra gyakorlatilag alkalmatlan volt - az építetők komolyabb veszedelem esetén a közeli városok falai mögé vonultak vissza. A nemesi udvarházak a lakófunkció mellett a földbirtok központjaként gazdasági szereppel is rendelkeztek. Ez a beépítési módot is meghatározta, az épületeket lehetőleg közvetlenül az utak mellé, jól megközelíthető helyre telepítették. Egyes esetekben a funkcionalitást háttérbe szorítják az esztétikai szempontok, és az udvarházat a falutól távolabb, erdős területen vagy vízparton építették.

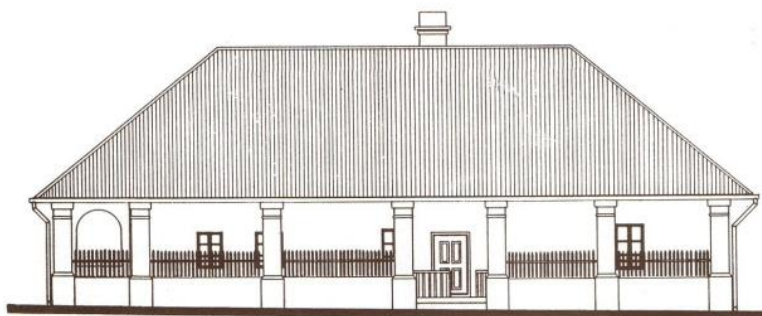
A nemesi cím viselők száma a XIX. század elejére jelentősen megnőtt, ez is magyarázza, hogy 1900-ban csak Szabolcs vármegyében több mint 50 úrilakot jegyeznek. Természetesen nem egy homogén társadalmi rétegről van szó, a nemesség jelentős része a parasztságtól csak jogaiban különböző ún. armális nemes, fölöttük állnak a több uradalmat is birtokló, egyes esetekben a főnemességet megközelítő

középnemesek, és a legnagyobb gazdasági és politikai befolyással bíró főurak. Ezt a rétegződést tükrözi az építészetük változatossága is, a tornácos udvarháztól a kisebb kastélyokon át a lehegerlő méretű palotákig.

A kúriaépületeket külső megjelenésük alapján két nagy csoportba sorolhatjuk: jól elkülönülnek egymástól a kastélyok szerényebb méretű és díszítésű változatai (2.kép) és a népi építészethez közelebb álló, paraszti jellegű úrilakok. (3. kép) Természetesen a két csoport közötti átmenetre is számos példát találhatunk.¹⁰

2. kép: Tiszadada, Zathureczky-kúria (Forrás: BOROVSZKY, 2004)

3. kép : Gávavencsellő, Bacskai-ház (Forrás: VINCZE, 1992)

¹⁰ KELÉNYI György: Kastélyok, kúriák, villák. Budapest: Corvina Kiadó, 1980.

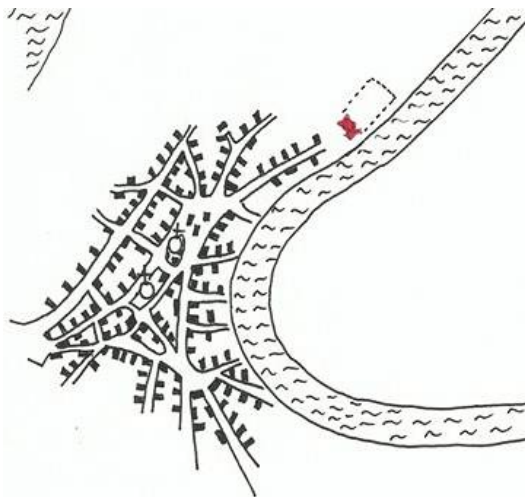
3. A kontextualitás vizsgálata Szabolcs vármegye kastélyépületei esetében

3.1. Birtok és falu viszonya a telepítést tekintve

A XVII-XVIII. század kataszteri és katonai felméréseit vizsgálva a legtöbb esetben jól leolvashatóak a kastélyok és kúriák telepítését, a faluhoz és a szűkebb környezethez fűződő viszonyát meghatározó tényezők.

Az uradalmi központ és a hozzá tartozó település viszonyát, az úrilaknak a falun belül elfoglalt helyét leginkább az épület és az ahhoz közvetlenül kapcsolódó területek együttes mérete határozta meg. Ennek fő oka maga a helyszükséglet: a palotaszerű épületeket a hozzájuk tartozó gazdasági és kiszolgáló létesítményekkel, illetve a megfelelő felvezetést, hatásos érkezést biztosító előkerttel és reprezentatív-szórakoztató funkciót betöltő parkkal lehetetlen volt beilleszteni a már meglévő település kötött struktúrájába. Többek közt ennek köszönhető, hogy a nagy uradalmi központok jellemzően a periferián létesültek. Fontos szempont lehetett még egyfajta nemesi büszkeség, a köznéptől való elkülönülés igénye is, illetve nem elhanyagolható, hogy a vizsgált lakóépületek egyben egy kiterjedt birtokrendszer központjaként is működtek, így az építettői igények között jó eséllyel szerepelt a földbirtok közelsége is.

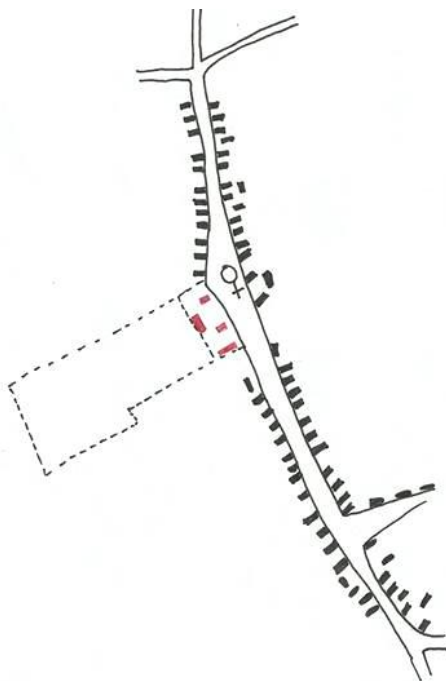
Például: Mándok, Forgách kastély (8. kép, 11.old.); Pusztadobos, Jármey-kúria (9. kép, 12. old.); Gávavencsellő, Dessewffy-kastély (1. mell), Nyírábrány, Gróf Szapáry György kastélya (10. kép, 14. old.), Berkesz, Vay kastély (2. mell.), Tiszadob, Andrássy-kastély (4. kép); Lövő, Zukkermann-kastély(3. mell);

4. kép: Tiszadob, az Andrássy kastély beépítése
(Forrás: Harmadik katonai felmérés, saját átdolgozás 2013.)

A szerényebb méretű kastélyok és kúriák építésekor ez a távolságtartás, külterületre vonulás már nem annyira jellemző. Ezek a többnyire földszintes épületek sok esetben csak kétszer-háromszor nagyobbak az egyszerű parasztok házáinál, és kevesebb, kisebb léptékű gazdasági-, illetve kiszolgáló funkció tartozik hozzájuk, néhány esetben ezek hiányoznak is. Ennek köszönhetően a kúria jól illeszkedik a falu már meglévő szövetébe, amellet, hogy az épület telken belüli jól átgondolt elhelyezésével és a szerényebb méretű, de gondosan megszerkesztett parkok és előterek létrehozásával erősítik a reprezentatív hatást.

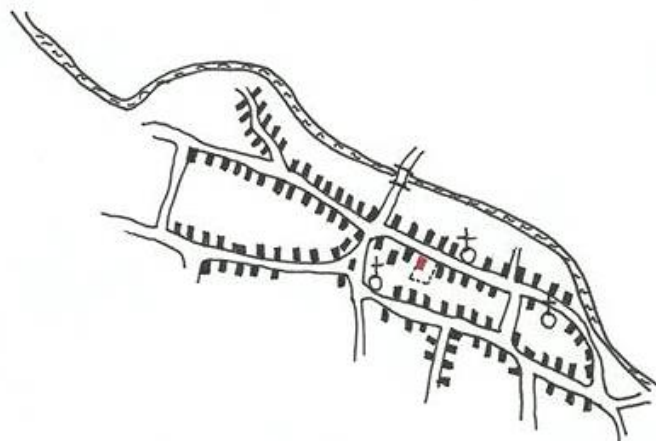
Például: Anarcs, Czóbel-kúria (4. mell.); Balkány, Gencsy-kastély (5. mell.), Biri, Kállay-kúria (6. mell.); Pap, Báró Horváth Ferencz kastélya (5. kép); Nyírtass, Vay-kúria (7. mell.); Tuzsér, Lónyai-kastély (8. mell.); Tiszadada, Zathureczky Gyula úrilaka (9. mell.);

5 .kép: Pap, a Horváth-kastély beépítése (Forrás:Második katonai felmérés, saját átdolgozás 2013.)

A nemesség legalsó rétege, az ún. armális nemesség tagjai nem rendelkeztek kiemelkedő méretű földbirtokkal, vagyoni helyzetüket tekintve a köznéphez álltak közelebb, így lakóépületeik beépítési módjukban, léptékükben, külső kialakításukban és alaprajzi szervezésükben is a parasztházakhoz hasonlóak –ennek köszönhetően szinte teljesen beolvadtak a falusi utcaképbe, valószínűleg csak a homlokzat és a szerény méretű udvar igényesebb kialakítása emelte ki őket a tornácos vályogházak közül.

Például: Gávavencsellő, Bacskai-ház (6.kép)

6. kép: Gávavencsellő, a Bacsikai-ház beépítése (Forrás:második katonai felmérés, saját átdolgozás 2013.)

Különálló csoportot alkotnak a tanya jellegű beépítések, melyeket jellemzően a nagyméretű földbirtok középpontjában alakítottak ki, és a közeli településhez vagy országúthoz csak egy utcával kapcsolódnak. Ezeknél nem jelent meg a reprezentatív park és melléképületek, a gazdasági épületek domináltak.

Például: a Piricse melletti Katz-tanya (10. mell.), illetve a Tiszaeszlár melletti Báshalompusztán Gróf Pongrácz Jenő kastélyával. Hasonló az ókenézi vadászkastély is, mely Tiszadobtól távolabb, a Tisza melletti erdős területen épült.(11. mell.)

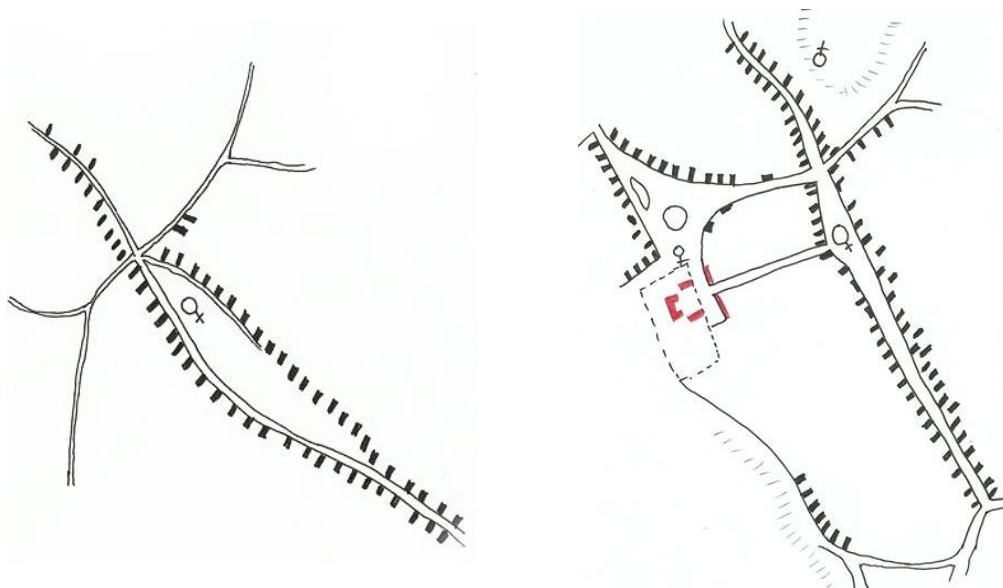
A települések szerkezetében bekövetkező változásokat vizsgálva megfigyelhető, hogy az olyan útifalvak, melyek egyik végére egy nagyobb uradalmi központ települt, a későbbiekben csak a másik irányban bővültek tovább. A legjobb példa erre a berkeszi Vay-kastély, mely a falu déli végére települ be, az út keleti oldalán a lakóépülettel és a parkkal, nyugati oldalán a majorsággal, a kastélytól délre pedig gazdasági épületek és cselédlakások csoportjával. Az uradalmi központ megakadályozta a falu déli irányú növekedését – ez a hatás napjainkig érezhető.(8. kép)

Egyutcás és halmazos falvak esetén egyaránt megfigyelhető az a jelenség is, hogy a falu szélére épített nemesi lakóházak idővel a település terjeszkedése miatt belterületre kerültek. *Például: Oros, Kállay-kúria (12. mell.)*

A falu határain belülre telepített udvarházakra jellemző, hogy valamilyen meglévő csomópontba, kiemelt helyre kerülnek. Ez jellemzően egy már meglévő templom vagy kiteresedő útelágazás. *Például: Szakoly, Szentmiklósy-kúria; Pap, Bárány Horváth Ferencz kastélya (5. kép, 9. old.); Jéke, Liptay Béla úrilaka, Napkor, Kállay Lipót-féle*

kúria; *Levelek*, Molnár Gyula-kastély (13. mell.); *Nyírtass*, Vay-kastély (7. mell.); *Biri*, Kállay-kúria (6. mell.);

Több esetben megfigyelhető, hogy egy település szövetében csak a kastély beépülése után annak hatására jelenik meg valamilyen kiemelt csomópont. Ennek oka lehetett a birtokközpont közelében megnövekedett forgalom, sok esetben megfigyelhető a tér tudatos alakítása a templom, mint kiemelt jelentőségű középület jól átgondolt elhelyezésével. A mándoki kastélyt vizsgálva jól látszik, hogy a település határára épített kastély és a már meglévő templom között utólag a kisebb telkek között átvágva egy egyenes utat létesítettek. (7.kép, 8. kép)

7. kép (bal): Mándok a kastély megépítése előtt (Forrás: Első katonai felmérés, saját átdolgozás 2013.)

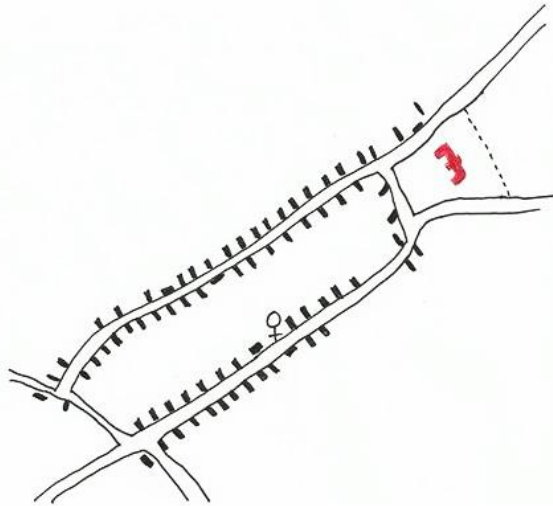
8. kép (jobb): Mándok, a Forgách-kastély beépítése (Forrás: Második katonai felmérés, saját átdolgozás 2013.)

Az úrilak építésének pontos dátuma nélkül egyes esetekben problémát jelenthet meghatározni az udvarház és a csomópont megjelenési sorrendjét, főként, ha a térképeken kívül nem áll rendelkezésünkre más forrás. *Például: Biri, Kállay-kúria (6. mell.)*

Egyes esetekben a földbirtok középpontjába helyezett uradalmi központ körül a gazdasági épületek folyamatos bővítésével és a földeken dolgozó parasztság létszámának növekedésével fokozatosan egy új település alakult ki. Ez a jelenség figyelhető meg például a Királytelekpusztára (ma Nyírtelek) épített Desseffy-birtok esetében.(14. mell.)

Az épületek tájolását vizsgálva egyértelműen megállapítható, hogy az elsődleges szempont nem az égtájak szerinti legelőnyösebb helyzet megvalósítása, hanem a

főhomlokzat úttal párhuzamos kialakítása volt – ezzel, illetve a tömeg hátrébb tolásával érték el, hogy az épület teljes szélességében egy nézőpontból is befogható legyen, és a kívánt esztétikai hatást érje el. Különösen finom megoldás a két párhuzamos út közé, rájuk merőlegesen beékelte pusztadobosi Jármű-kúria.(9. kép)

9. kép: Pusztadobos, a Jármű-kúria beépítése (Forrás: Második katonai felmérés, saját átdolgozás 2013.)

3.2. Épület elhelyezkedése a birtokon belül

A szabolcsi nemesség uradalmi központjai több egységből álltak

Majorság: Közvetlenül a lakófunkcióhoz kapcsolt gazdasági egység. Magába foglalja az adminisztratív épületeket, nagyméretű istállókat, magtárakat, illetve a több családot befogadó lakóházak együttesét.

Park: Elsősorban reprezentatív funkcióval rendelkezik, de több eltérő, a pihenést szolgáló rendeltetés is helyet kaphat itt. Jellemzően a kastély mögött helyezkedik el, ezt azonban a környezeti adottságok módosíthatják.

Melléképületek: Szabolcs megyében legjellemzőbb a gazdasági, kiszolgáló funkció. A lakótömbhöz kapcsolva jellegzetes U-alakú, keretes beépítést hozhat létre. A nagyobb kastélyoknál szakrális, művelődési funkciók is kerülhetnek melléképületbe. Speciális esetben a gazdasági és a reprezentatív funkció keveredik.

Díszudvar: A bejárathoz vezető egyenes vonalú út két oldalán, vagy a körívre szerkesztett bejáró belső ívén kialakítva.

Gazdasági udvar: A gazdasági rendeltetésű melléképületek között elhelyezkedő, a funkciónak teljesen alárendelt egység.

Lakóépület: A legnagyobb léptékű, központi épület, legtöbbször a középtengelyre szimmetrikusan épül – általában erre a tengelyre szimmetrikus elrendezésűek

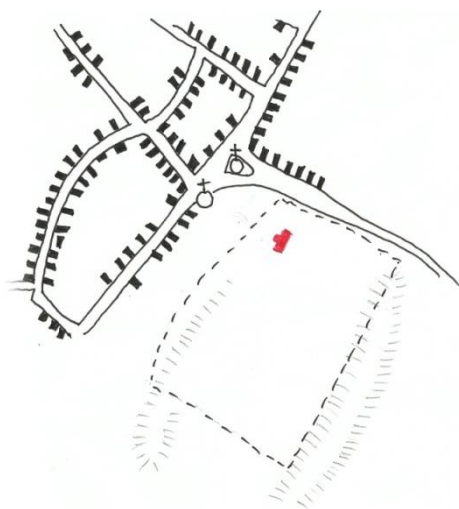
a melléképületek és a park is. A szabadon álló főépületet az úttól visszahúzzák, hogy a homlokzat érvényesülését biztosítsák, a legkisebb léptékű kúriáknál azonban oldalhatáron álló beépítést is találhatunk.

Speciális csoportot alkotnak a cselédlakások – ezeket a kiszolgáló egységekhez kapcsolt lakófunkciónak tekinthetjük, helyüket is ezek az egységek határozzák meg.

3.3. Környezeti meghatározók

Bizonyos természeti adottságok módosíthatják a fentebb leírtakat. Ilyen, kényszermegoldásokat igénylő helyzetet okozhat egy nagyobb mocsaras terület, tó, a tájegységre ritkán jellemző szélsőséges domborzati viszonyok, esetleg egy fontosabb út is; ezek minden esetben teljesen egyedi módon befolyásolja a beépítést.

A kótaji Ibrányi-Fráter kúria körüli lápos-mocsaras terület lehetetlenné tette az impozáns méretű épület mögött egy léptékben hozzá illő, reprezentatív park kialakítását. (15. mell.) Hasonló jelenség figyelhető meg a gávavancsellői Dessewffy-kastély esetében, ahol a Tisza ártere miatt a kert csak az úttal párhuzamosan, észak-déli irányban elnyújtva alakítható ki, ezért az épületet is elfordítják. (16. mell.) A nyírábrányi birtok a dombhát és a falu közé ékelődik, a kastély főhomlokzata viszont a település felé fordul. A legtöbb esetben jellemző középtengelyre történő szerkesztés helyett a kastély itt a park egyik sarkába kerül. (10. kép)

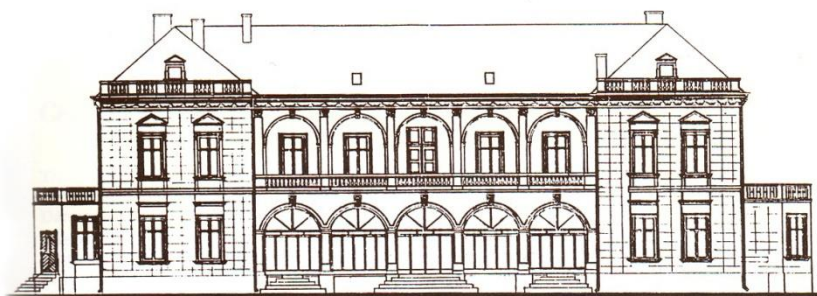

10.kép: Nyírábrány, a Szapáry- kastély beépítése (Forrás: Második katonai felmérés, saját átdolgozás, 2013.)

3.4. Belső térformálás, alaprajzi változatok

A főúri lakóépületekre a legkisebb, parasztház méretű példáktól eltekintve jellemző, hogy az épület megközelítésénél, a bejáráshoz történő megérkezésnél is reprezentatív hatást igyekeztek elérni. Az úttól hátrahúzott lakótömbhöz egy, a középtengelyen végigfutó egyenes bejáró, vagy barokk eredetű, körívre szerkesztett áthajtó út vezet. Az érkezés teréhez legtöbb esetben valamilyen szerényebb méretű park vagy előkert tartozik, melynek kialakításánál a fennmaradt fotók tanúsága szerint fontos szempont, hogy hagyják érvényesülni a főhomlokzatot. (17. mell.) Bizonyos esetekben a gazdasági rendeltetés felülírhatja az esztétikai-építészeti igényeket, a megközelítés a cour d'honneur-szerűen kialakított gazdasági udvaron keresztül történik, a reprezentatív főbejárat a hátsó, park felé néző homlokzatra kerül.

A bejárat kiemelése a korai, barokk példáknál általában íves záródású középrizalittal, nagyobb épületeknél kocsialáhajtóval történik. (18. mell.) A klasszicista korban ezt felváltja a 4-6 oszlopos, timpanonnal záródó portikusz. (2. kép-7. old.) A 40-es évek után, a romantika térhódításával kezdenek a bejárat fölött klasszikus oszlopsoron nyugvó erkélyeket építeni. Az előretolt portikusz néhány esetben a homlokzati síkban kialakított, egyenes záródású vagy árkádos tornáccal együtt jelenik meg. A kisebb léptékű kúriáknál jellemző, de a balkányi Gencsy-kastélynál is alkalmazott megoldás a tornác önálló használata. (11. kép) Az így kialakuló fedett-nyitott terek rendkívül finom átmenetet képeztek a külső és belső tér között.

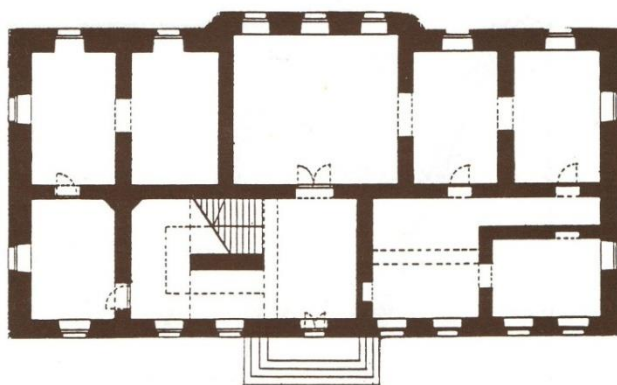
11. kép: Balkány, a Gencsy-kastély tornácos főhomlokzata (Forrás: VINCZE, 1992)

A hátsó, park felé nyíló bejáratnál sok esetben nagyméretű teraszt alakítottak ki. Érdekes példa a nyírtassi Vay-kúria megoldása: a főhomlokzat és a főbejárat az úttal átellenesen, a park felőli oldalon alakul ki, előtte köríves úttal, illetve a parkhoz íves lépcsővel kapcsolt terasszal. (19. mell)

Főleg a palotaszerű kastélyoknál figyelhető meg, hogy a lakók és a kiszolgáló személyzet közlekedése külön bejáratokon keresztül történik. Az e célból beépített

szervizajtók elhelyezését kizárólag a belső funkciók elrendezése, és az épület használatának módja határozza meg.

Az alaprajzokat elemezve jól látható, hogy a bejárat néhány kivételtől eltekintve egy kisebb fogadótérbe vezet. A kétszintes, vagy hasznosított tetőterű épületekben itt helyezik el a felvezető lépcsőt, a középtengelytől valamelyik oldalra eltölva. Kisebb épületeknél jellemző, hogy a fogadóteret minden irányban megnyitva kapcsolják az azt körülvevő helyiségekhez. (12. kép) Jellemzően a nagyobb, elnyújtott alaprajzú úrilakoknál van szükség külön közlekedőtér kialakítására, így mentesítve a nagy használati tereket a rejtett közlekedőktől. A szervizfolyosókra a közlekedés megkönnyítésére, illetve a kiszolgáló forgalom elkülönítésére a közlekedők végeinél másodrangú lépcsőket építettek.

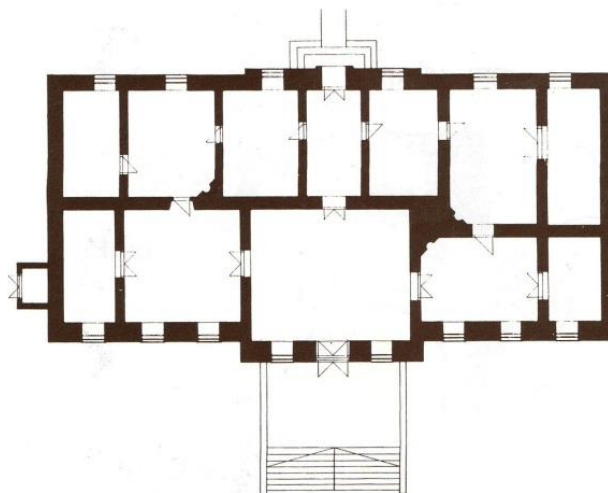
12. kép: Ókenéz, az Andrassy kastély földszinti alaprajza (Forrás: VINCZE, 1992)

Az alaprajzok arányrendszerét megvizsgálva kijelenthetjük, hogy jellemzően szimmetrikusan kiosztott, nagy termeket hoztak létre, kerülték a belső tér túlzott felszabdálását – ennek fő magyarázata a külön fürdő-, és mellékhelyiség hiánya. Azokban az esetekben, ahol kisebb helyiségek is kialakultak, azokat egy vagy akár több tömbbe rendezve, csoportokban helyezték el. (20. mell.)

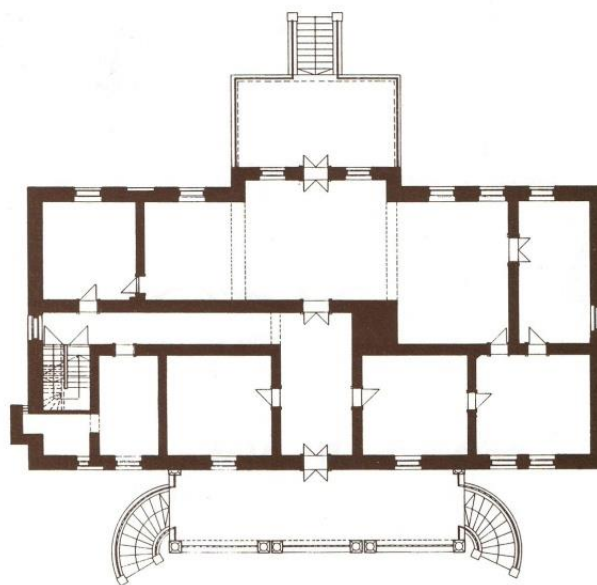
A legnagyobb, feltételezhetően reprezentatív-közösségi funkciójú egység az épület főtengelyébe került, a külső környezetre jellemzően a park felől megnyitva. A használati terek összekapcsolásánál legtöbbször enfilade-tér sor kialakítására törekedtek, ez a hosszirányú közlekedőre felfűzött helyiségeknél is megfigyelhető. (21. mell.) Az ablakok elhelyezésénél a helyiségek kiosztására is jellemző módon nem az égtájakhoz, hanem az épület környezetének esztétikai minőségeihez igazodtak. Lehetőség szerint

minden oldalon nyitottak a külvilág felé, de előnyben részesítették a kastélyhoz tartozó parkot, ennek irányába többször besűrítték a nyílásokat.

Az alaprajzok elemzése során két kúriánál érdekes szerkesztési elvet fedeztünk fel: az anarcsi és eperjeskei úrilakok alaprajzain szembetűnő, hogy a belső terek szimmetriáját megbontja egy, a kályhák beépítésére szolgáló csomópont. (13-14. kép)

13. kép: Anarcs, a Czóbel-kúria földszinti alaprajza (Forrás: VINCZE, 1992)

14. kép: Eperjeske, a Jármý-kúria földszinti alaprajza (Forrás: VINCZE, 1992)

4. Funkcionális elemzés

4. 1. A nemesi életmód által kialakított funkcionális jellegzetességek

A reprezentatív nemesi lakóépületek jellemzésénél megkerülhetetlen a funkcionális elrendezés vizsgálata – ezt azonban több tényező is jelentősen megnehezíti. A közvetlen megfigyelés lehetetlen, hiszen a vizsgált épületek a világháború utáni években elvesztették eredeti funkciójukat, ami sok esetben a berendezési tárgyak cseréje mellett a belső terek átépítését is maga után vonta. Megoldást jelenthetne az eredeti tervek vizsgálata, ezek viszont sokszor már a világháború előtt elkallódtak, és ha még meg is voltak a negyvenes években, a vagyonekbeázások alkalmával jó eséllyel elpusztultak. Tovább nehezíti a helyzetet, hogy a XVIII. században új épületek emelésénél csak ritkán tüntették fel a terek pontos rendeltetését. A legnagyobb segítséget az ún. ingóságlisták jelenthetik – ezekben helyiségről-helyiségre járva írták össze az úrilakok berendezési tárgyait, így az alaprajzoknál is pontosabb képet festhetnek az épület funkcióiról, a lakók életmódjáról. Sajnálatos módon az ilyen összeírások legtöbbször a családi levéltárak jelentős részével együtt az építési dokumentumok sorsára jutottak.

Az ország más tájain megtalálható, pontosabban ismert példák alapján, valamint a nemesség életmódjának elemzésével felállítható egy általános funkciósema, mely kiindulási alapként szolgálhat egy-egy adott épület funkcionális elemzésében. Segítségünkre lehetnek még a helyiek által megőrzött, szájhagyomány útján terjedő történetek, anekdoták, melyek sokszor akaratlanul is értékes információkat őriztek meg egyes helyiségek elhelyezkedéséről, az épület működéséről.

A vizsgálat során az alábbi funkcionális kategóriákat tudtuk elkülöníteni:

-Lakófunkciók: ide sorolhatjuk a közös, vagy a korábban jellemző nemenként elkülönített hálót, az egyes esetekben ehhez kapcsolódó öltözőt és fürdőszobát, az étkezőt, a nappali tartózkodásra szolgáló, de reprezentatív-közösségi funkciót is betöltő szalonhelyiségeket, a dolgozószobát, a gyűjtemények, könyvtárak helyiségeit.

-Gazdasági funkciók: a megye nemesi épületei sok esetben uradalmi központként is szolgáltak. Ebben az esetben szoros kapcsolat alakult ki a gazdasági épületekkel. Ezek a funkciók jellemzően különálló melléképületben kaptak helyet, bár több esetben megfigyelhető, hogy egyes, részben reprezentatív funkciót betöltő épület (pl.: kocsiszín vagy parádés istálló) a lakófunkcióhoz közel, építészeti igényes kialakítással kapott

helyet, míg a többi könnyen elérhető közelségben, de a lakótértől jól érzékelhetően elkülönítve alakult ki.

-Kiszolgáló funkciók: a nemesi életmód sajátossága a kiszolgáló személyzet folyamatos jelenléte, munkájukhoz szükséges, kis léptékű, szorosan egymáshoz kapcsolódó, zárt tömböket alkotó terek egyszerűen elkülöníthetőek az urak által használt, méretesebb helyiségektől.

Speciális egységet alkotnak a jellemzően nagyobb kastélyokban kialakított, a kiszolgáló terekhez közel elhelyezett, szerény kialakítású, külön bejáratú lakóterek. Ezek mellett, hogy biztosították a személyzet folyamatos jelenlétét, elhelyezkedésükkel és megközelítésük kialakításával egyfajta távolságtartást is lehetővé tettek.¹¹

4.2. A berkeszi Vay-kastély, konkrét példa elemzése

A kastély építését Vay József (1750-1821) kezdi meg a család régi birtokán. Célja egyértelműen nagyszabású uradalmi központ létrehozása.¹² József kortársai szerint a kor kiemelkedő alakja, magas szintű jog és gazdasági ismeretekkel rendelkezett. Pályáját megyei alispánként kezdte, később a helytartótanács udvari tanácsosa, majd szeptemvir lett. Az építkezés József halála után, fia, Ábrahám felügyelete mellett fejeződött be. Életpályája méltó apjához, 1815-ben császári és királyi kamarás, később valóságos belső titkos tanácsos és a Szent István-rend közép-keresztese lett. Részt vett a híres 1825-ös országgyűlésen, ahol a Magyar Tudományos Társaság (az MTA elődje) alapítása is történt. Amikor az egyik előkészítő ülésen szóba került az oktatás és nevelés ügye, gróf Széchenyi István birtokai egyévi jövedelmét ajánlotta fel a társaság létrehozására. Vay Ábrahám elsőként követte a példáját 8000 forint felajánlásával. 1830-tól a Tudományos Társaság igazgató tagja. Szónoki képességeivel felhívta magára a figyelmet, így az udvar igyekezett méltó helyet találni neki, érdemeiért az uralkodótól grófi rangot kapott. 1830-tól Bereg, majd 1849-ig Máramaros vármegye főispánja. A

¹¹ FEKETE J. Csaba: Funkciószervezés és téralakítás a főúri reprezentatív magánépítészetben az 1720 és 1920 közötti Magyarországon

¹² HUNEK Emil: Nyíregyháza és Szabolcs vármegye községei. Budapest:1931.

szabadságharc éveiben visszavonult a berkeszi birtokra. Feleségével, Kazinczy Zsófiával tizenkét gyermekük született.¹³

Egy 1903-ból fennmaradt újságcikk említést tesz róla, hogy a gróf különféle régiségekből tekintélyes méretű gyűjteményt halmozott fel, melyből 100 darab, többnyire bronzkori tárgyat unokája, Gábor a Jósa András vezette Szabolcs Vármegyei Múzeumnak (ma Jósa András Múzeum) adományozott.¹⁴ A huszadik század elején született monográfiák és helytörténeti leírások sem mulasztják el megemlíteni a tekintélyes méretű gyűjteményt, a családi levéltárat és könyvtárat. Egy, röviddel az államosítás után született szöveg pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy a kastély pincéjében több ládányi könyv vár elszállításra, mely a teljes gyűjteménynek csak töredéke.¹⁵

Ábrahám fiai, Gábor és Tibor egyaránt német nyelvű oktatást kapnak, előbbi Wienerneustadtban katonai pályára készül, utóbbi Halléban a gazdasági egyetemen szerez diplomát. A főispáni tisztséget mindketten betöltik, Gábor kétszer is. Miután Tibor saját székhelyét a szomszédos Tasson rendezi be, a berkeszi birtok Gábor fiára, Lászlóra száll, aki amellet, hogy az első világháborúból hadnagyi rangban, több kitüntetéssel szerel le, eredményes sportember: több vívó-, autó- és lóversenyen is eredményesen szerepel.¹⁶

Az uradalmi központ, ahogy azt korábban is elemeztük, a párszáz lelkes útifalu északi végére települt be. Az út keleti oldalán épült meg a kastély, mögötte a vadászerdőből kialakított, az építéskor feltehetőleg francia-barokkos jellegű, később angolparkká alakított, közel 10 hektáros kerttel. Az út másik oldalán, a lakóépülettel szimmetrikusan alakították ki a korabeli térképen is jól látható majorsági kertet. Délre kerültek a gazdasági épületek és cselédlakások. A kastély nagy léptékű, palotaszerű. Az útra párhuzamos lakószárnyhoz a nyugati oldalon két egyszintes oldalszárny kapcsolódik. A kastélyhoz a park felől is tartoztak melléképületek. A családi levéltár különálló épületet kapott, ezzel egy vonalban helyezkedett el a mára betemetett 9x30 méteres medence. A mesterséges tó partján, fenyőfák között építették meg a családi kriptát, melyet sajnálatos módon csak a bontási tervekből ismerünk. (22. mell.) A

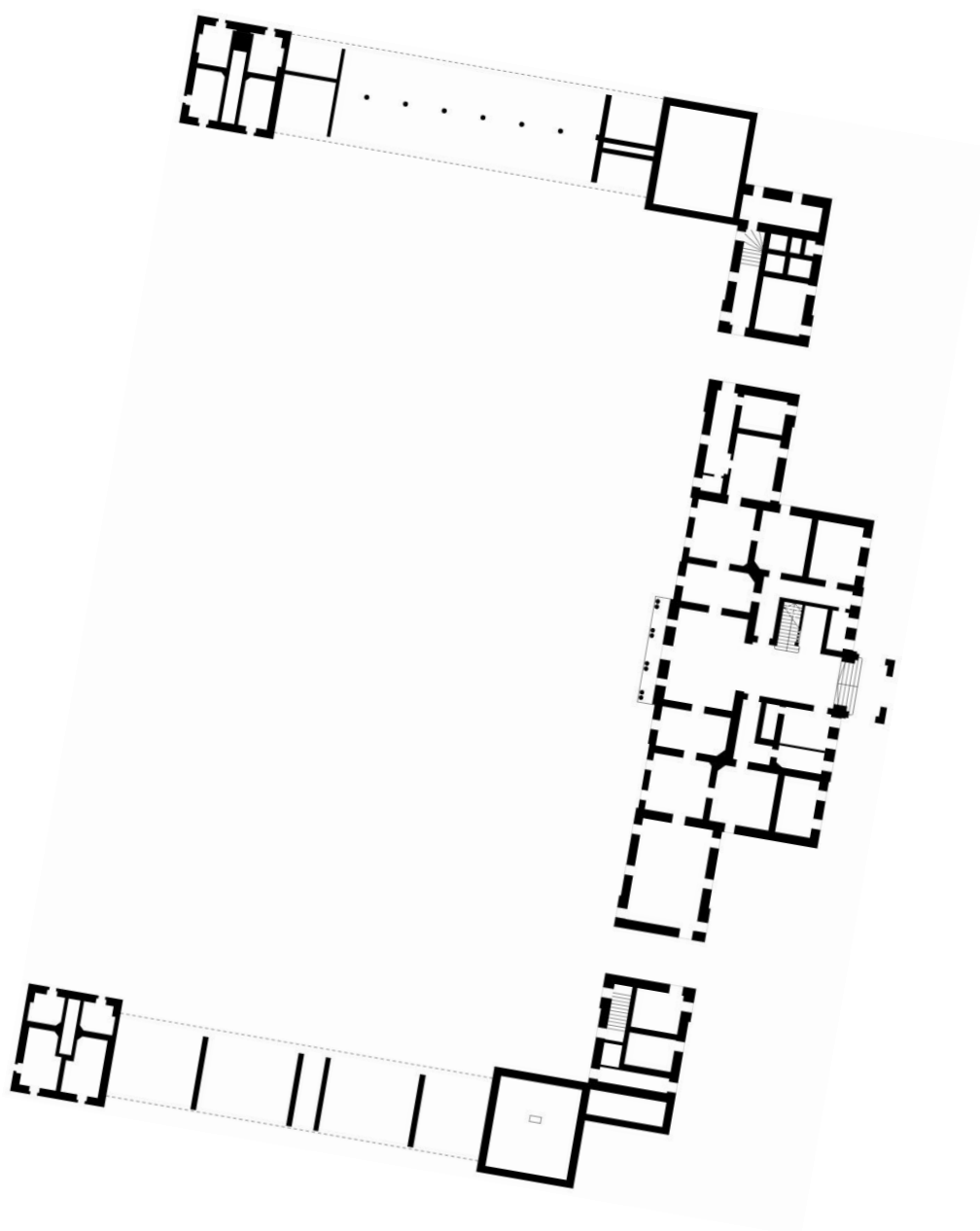
¹³ HÁGER László: Szabolcs vármegye fejlődése és kortörténete, Nyíregyháza: Erdélyi Gy. 1929.

¹⁴ JÓSA András: Muzeumunk gyarapodása In: Nyírvidék XXIV. évf. 7. szám.1903.

¹⁵ BODNÁR Sándor: Kastélyok Szabolcs-Szatmár megyében 1945 után (kézirat) Nyíregyháza, 1985.

¹⁶ HÁGER László: Szabolcs vármegye fejlődése és kortörténete, Nyíregyháza: Erdélyi Gy. 1929.

helyiek visszaemlékezéseiből tudjuk, amit az alaprajz rekonstrukciója is megerősített: a déli szárnyban parádés istálló, az északiban konyha és egyéb kiszolgáló funkciók helyezkedtek el. A szárnyakat a lakószárnyhoz egy-egy közlekedőtér kapcsolja. A tervrekonstrukcióból az is kiderült, hogy az oldalszárnyak végére az út felől egy-egy, egyenként valószínűleg két családot befogadó cselédlakás került.

15. kép: A berkeszi Vay-kastély földszinti alaprajza (Forrás: Saját, 2013.)

A főépületet a földszinten két kocsíáthajtó osztja három részre. Ezek megléte, és a bejárati ajtók kialakítása egyaránt arra utal, hogy a hátsó, park felé néző homlokzat dominált, itt volt a reprezentatív főbejárat. A márvánnyal burkolt, két szint magas

fogadótér az épület legfinomabban kidolgozott eleme, ide került az emeletre vezető lépcső is. Az áthajtók közötti traktust a nagyobb terek uralják, a két szélső egység viszont felaprózódik. Itt minden bizonyosan másodrendű, kiszolgáló funkciók kaptak helyet. Ezt a feltevést alátámasztja, hogy a helyiek szerint a főszárny déli részén egykor több kemencével felszerelt sütőde működött, a másik oldaltraktus alatt, a pincében pedig fatüzelésű bojlerrel melegítették a tisztálkodáshoz szükséges vizet – ez alapján az épület északi végén vizesblokkokat feltételezhetünk. A közlekedés egyszerűsítésére az utcával párhuzamosan elnyúló lakószárny két végén szervizlépcsőket építettek. (15. kép) Az emeleten szinte a teljes épülethosszon átfut egy nagy terekből összefűzött, jellegzetes barokk enfilade-térsor. Feltételezhetjük, hogy ezen a szinten került elhelyezésre a család híres könyvtára. (23. mell.) Sajnálatos módon a kastély eredeti tervei elvesztek, így a belső elrendezésről lehetetlen pontos képet adni.

5. A kastélyok, kúriák utóélete

5.1. Az úrilakok és birtokok sorsa a világháború után

A második világháború utolsó évében az orosz csapatok bevonulásával a nemesség számára már sejthető volt, hogy addigi státuszuk jelentős változás elé néz. Ez az 1945. évi VI. törvény kihirdetésével vált biztossá: ezzel megszüntették a nagybirtokrendszert, az 1000 hold alatti úri birtokosok maximálisan 100, a paraszti birtokosok pedig 200 hold földet tarthattak meg. Az ezer holdnál nagyobb birtokokat teljes egészükben elkobozták. A birtokosok az elkobzások fejében semmilyen kártalanításban nem részesültek. A földek túlnyomó részét felparcellázták és a nincstelenek között szétosztották. A reform meghirdetése után 750 ezren jelentkeztek földigénnyel és 642 ezren kaptak összesen mintegy 3 millió holdat. A földosztó bizottságok összesen 5,6 millió hold földet vettek igénybe, azaz az összes földterület mintegy 35%-át.¹⁷ A nemesi réteg sorsát az 1947. évi IV. törvény pecsételte meg: ennek értelmében megszűnt a nemesi és főnemesi rang, a főispáni cím, valamint a kitüntetésként adományozott rangjelző címek és méltóságok (valóságos belső titkos tanácsos, titkos tanácsos, kormányfőtanácsos, kormánytanácsos stb.). Tilossá vált mindezen címek, valamint a nemesi előnév, címer és jelvény használata is.

A kisajátított úrilakok az elkobzás után sok esetben évekig üresen álltak, míg állapotuk folyamatosan romlott, nem beszélve a korábban elszenvedett háborús károkról. A korabeli hivatalos iratok szerint a legnagyobb pusztítást mégsem a katonák, hanem a falvak lakói okozták, akik feldúlták a korábban tabunak számító épületeket. A berkeszi kastély könyvtárát és az összes berendezési tárgyat széthordták, a lépcsőház márványburkolatát összetörték, a padlót több helyen felszedték; Nyírtasson elrejtett kincsek után kutatva leverték a mészkő lábazatburkolatot és felásták az épület pincéjét. A székelyi kastély parkjában megkezdték a fák kivágását, és a pártvezetők lakásait fűtötték vele.¹⁸ Az elkobzott ingatlanok felhasználását a földművelésügyi miniszter rendelete határozta meg, ennek értelmében az elkobzás vagy megváltás alá kerülő lakóházat, kertet, illetve parkot a földművelésügyi miniszter jelölhette ki valamilyen szociális, művészi, tudományos vagy irodalmi célra.¹⁹ A jogszabály a Vallás- és

¹⁷ SZABÓ Gyula: Az 1945. évi földreform. In: Agrárvilági fordulatok, magyar reformok 2010 (online)

¹⁸ BODNÁR Sándor: Kastélyok Szabolcs-Szatmár megyében 1945 után (kézirat) Nyíregyháza, 1985.

¹⁹ CSAPÓ Mária: Dokumentumok a Hatvany-Deutsch család kastélyának történetéhez, 2002. (online)

Közüoktatásügyi Minisztérium, továbbá a Népjóléti Minisztérium hatáskörébe utalta a kastélyok többségét, de különböző társadalmi szerveknek is juttatott. Az új funkciók kialakítása az ötvenes években kezdődött meg. Jellemző, hogy az átépítés során a helyrehozhatatlan állapotú, illetve fölöslegesnek ítélt melléképületek lebontásával nyert építőanyagból valósították meg a főépület felújítását, esetleges bővítését. A legnagyobb léptékű átalakításon a berkeszi Vay-kúria esett át: a földszintes oldalszárnyakat és a kriptát szinte teljesen elbontották, és kétszintes, a középső traktussal már szerves kapcsolatban álló oldalszárnyakat létesítettek a helyükre – ebben az esetben meg kell jegyezni, hogy a bővítés igen érzékenyen kezeli a meglévő elemeket, az új szárnyak külső megjelenése tökéletesen illeszkedik az épület XIX. században kialakított arculatához. (16. kép)

16. kép: a berkeszi kastély 1952-ben épített oldalszárnyának bejárata

(Forrás: Saját, 2012)

A lakószárny alaprajzát válaszfalakkal darabolták fel, hogy megfeleljen az új funkciónak. Az enfilade-térsorra felfűzött helyiségek közötti kapcsolatot megszüntették, és a főfalak átvágásával egy, a parkra tájolt közlekedőt hoztak létre. Erre fűzték fel az újonnan képzett hálóegységeket. (24. mell.)

A nyírtassi kúria esetében a beavatkozás durva nyomot hagyott a homlokzaton, az újonnan nyitott bejáratok, pincelejárók és kémény megvalósítása – minden bizonnyal gazdasági okokra visszavezethető okokból – nem mérhető a sokkal igényesebb berkeszi bővítéshez. Alaprajzában a funkcióváltás ellenére alig változott, csak néhány kisebb helyiséget osztottak fel válaszfalakkal. A nagy, világos termék rendszere az egymástól

független megközelítés biztosítása után már az új, oktatási rendeltetésnek megfelelően működött.

5.2. Az úrilakok mai helyzete

Az államosítás óta eltelt közel hetven év, ha eltérő mértékben is, de nyomot hagyott a vizsgált épületekben. Az egykori nemesi lakóépületek mai állapotát és használati módját vizsgálva négy halmazt alkothatunk:

-Folyamatosan használt és karbantartott, jó állapotú épületek.

Jellemzően a világháború után hivatali funkcióra átrendezett, kisebb méretű, ezáltal könnyen fenntartható kúriák tartoznak ide. Legtöbbször a jelentős belső átalakítások ellenére igyekeznek az eredetihez közeli formájában megőrizni az épület külső megjelenését.

Több kastély és kúria kapott turisztikai rendeltetést a belső terek igényes, esetenként az eredeti állapotokat is tükröző kialakításával és a reprezentatív külső környezet rendezésével. (25. mell.)

-Elhagyatott, felújítást igénylő, de hasznosítható épületek.

A kilencvenes években jellemzően nagyobb kastélyok veszítették el addigi funkciójukat az addig bennük működő intézmény megszűnésével. Magas árak, felújítási és üzemeltetési költségeik miatt a megóvásuk és hasznosításuk nehéz feladatnak bizonyul. (26. mell.)

-Pusztulásra ítélt, menthetetlen állapotú épületek.

A karbantartás hiánya miatt sajnos több, sokszor védelem alá vett, de üresen álló úrilak helyrehozhatatlan károkat szenvedett. (27. mell.) Talán ide sorolhatjuk azokat az eseteket is, amikor nagyszabású, építészetiileg megkérdőjelezhető módosításokat végeznek egy-egy épületen, visszafordíthatatlanul megváltoztatva azok eredeti karakterét. (28. mell.)

-Megsemmisült, csak írott forrásokból ismert épületek.

A második világháborúban és az azt követő évtizedekben több épület teljesen eltűnt, de napjainkban is jellemző, hogy építészeti-eszmei értéket képviselő, de védelem alatt nem álló kúriákat bontanak le. Ezekről csak igen szegényes írott és képi dokumentáció maradt fenn.

6. Összegzés

A magyar kastélyépítészet kezdetét a XVIII. századra datálhatjuk: a török hódoltság és az abszolutisztikus Habsburg uralom elleni politikai és fegyveres harcok miatt a nemesség korábban nem áldozott pénzt és energiát reprezentatív lakóépületek emelésére. A századfordulón, a napóleoni háborúk alatt a birtokos nemesek vagyona jelentős mértékben gyarapodott.

A korábban jellemző, elsősorban védelmi szempontok szerint épített erődöket a bécsi mintára készülő palotaszerű kastélyok, és a sok esetben ezeket utánzó, szerényebb méretű kúriák váltották fel.

A korabeli térképeket megvizsgálva megállapíthatjuk, hogy a nagy parkkal, gazdasági és kiszolgáló épületekkel rendelkező, tekintélyes méretű kastélyok jellemzően a települések peremére húzódtak, míg a szerényebb udvarházaknak sokszor a falvak határain belül kerestek valamilyen kiemelt helyzetű teret. Arra is több példát láthatunk, hogy a kúria vagy kastély hatására a település eredeti szövege átalakult, egy új út, vagy csomópont alakult ki.

A beépítési módot közelebbről szemlélve tisztán megfigyelhető, hogy a lakóépületet főhomlokzattal az út felé fordították és hátrébb húzták, hogy a látvány a kívánt reprezentatív hatást érje el. Az épület mögött jellemzően gondosan megszerkesztett, kezdetben francia-barokkos, majd angol jellegű parkot alakítottak ki, esetenként több melléképülettel, pihenésre, sportra szolgáló térrel. A tájegység udvarházainak sajátossága, hogy birtokközpontként is működtek, így több gazdasági jellegű melléképület is tartozhatott hozzájuk, cour d'honneur-szerű beépítést alkotva.

Az épületek megközelítése jellemzően valamilyen fedett-nyitott téren, kocsialáhajton, portikuszon, vagy tornácon keresztül történik – ezek az elemek átmenetet biztosítanak a külső és belső terek között. Belső elrendezésükre a tiszta, lehetőleg szimmetrikus szerkesztés, és a nagy, világos terek kialakítása jellemző. Törekedtek a helyiségek egy vonalban történő összekapcsolására, hosszú, összefüggő enfilade-térsorok kialakítására.

A nemesi életmódból következtethetünk ugyan az egy-egy adott épületben megtalálható funkciókról, a pontos rekonstrukció azonban az írott források hiánya miatt rendkívül nehéz, legtöbbször kénytelenek vagyunk szóbeli forrásokra és pontatlan találgatásokra hagyatkozni.

A kastélyok és kúriák sorsa a második világháború óta bizonytalan, mai állapotuk sok esetben méltatlan az általuk képviselt építészeti-eszmei értékekhez.

Azt azonban semmiképp nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ezek az épületek még több mint egy évszázaddal építésük után is állnak, és a megfelelő karbantartás mellett új, az eredeti reprezentatív-lakófunkciótól merőben eltérő rendeltetésükkel is képesek jól működni. Véleményünk szerint ez a dolgozatunkban elemzett tényezőknek köszönhető. A visszafogott, mégis reprezentatív kialakítás és a tiszta alaprajzi szerkesztés, a nagy, világos terek használata tökéletesen alkalmassá teszi a nemesség egykori lakóépületeit, hogy napjainkban középületként működjenek tovább.

7. Befejezés

Feladatunkat sok esetben megnehezítette, hogy az eredeti, XVIII-XIX. századi dokumentációk a családi levéltárak és könyvtárak jelentős részével együtt elkallódtak. A levéltári kutatás során többször szembesültünk azzal, hogy bizonyos tényezőkre csak közvetett módon következtethetünk.

A kezdeti nehézségek ellenére munkánk számunkra mindenképpen értékesnek mondható, hiszen amellet, hogy építészettörténeti ismeretekkel gazdagodtunk, talán sikerült egy lépéssel közelebb kerülnünk a két évszázaddal ezelőtt alkotó mesterek gondolkodásmódjához. Úgy véljük, az ilyen jellegű, a korábbi építészeti rétegek megértését elősegítő vizsgálatok kiemelt fontosságúak, és a napjainkban elvégzendő építészeti feladatok megoldásához is komoly segítséget jelenthetnek, hiszen az alkotó folyamat egyik megkerülhetetlen eleme az épített környezet régebbi rétegeinek megismerése.

A kutatás az eddig feltáratlan források vizsgálatával továbbvihető, a jelenlegi következtetéseink az új eredmények függvényében pontosíthatóak, vagy felülírhatóak. A vizsgált terület fokozatos kiterjesztésével idővel akár az országos szintű elemzés is lehetővé válhat.

8. Köszönetnyilvánítás

A kutatómunkában és a dolgozat megírásában nyújtott segítségért köszönetet érdemelnek:

id. Banu László

Falvai Balázs

Jenei Erzsébet

Kántor Anita

Zombor Gábor

9. Felhasznált irodalom

- BIERBAUER Virgil: A magyar építészet története Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1937. 301p.
- BODNÁR Sándor: Kastélyok Szabolcs-Szatmár megyében 1945 után (kézirat) Nyíregyháza, 1985. 105p.
- BOROVSKY Samu: Magyarország vármegyéi és városai – Szabolcs vármegye Digitális kiadás: Arcanum Adatbázis Kft. 2004. {online} <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/> (letöltés dátuma:2013.9.13. 21:00)
- DIENES István, Csíkvári Antal: Szabolcs vármegye Budapest: Vármegyei Szociográfiák kiadóhivatal, 1939. 550p.
- HÁGER László: Szabolcs vármegye fejlődése és kortörténete, Nyíregyháza: Erdélyi Gy. 1929. 416p.
- HUNEK Emil: Nyíregyháza és Szabolcs vármegye községei. A magyar városok monográfiája VIII. Budapest: A Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala 1931. 362p.
- KELÉNYI György: Kastélyok, kúriák, villák Budapest: Corvina Kiadó, 1980. 131p. ISBN: 963 13 0880 4
- MEGGYESI Tamás: Települési kultúráink Budapest: TERC Kft., 2008 70p. ISBN 978 963 9535 72 5
- RADOS Jenő: Magyarország művészeti emlékei IV: Magyar kastélyok Szerk.: Gerevich Tibor Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1939. 403p. ETO:728.82/.83(439)(022)
- SZÁÉV (Szabolcs Megyei Állami Építőipari Vállalat) iratai, Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltára, fondsám: XXIX.36.266.
- VINCZE István, GIBÁNE Guthy Judit: Hasznosítható kastélyok és kúriák Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében Nyíregyháza: Kereskedelmi és Idegenforgalmi Továbbképző Kft., 1992. ETO: 338.48(439.161) 728.82(439.161)
- ZÁDOR Anna: A klasszicizmus és romantika építésze Magyarországon Budapest: Corvina kiadó, 1981. ISBN: 963 207 8969 193p.
- ZÁDOR Anna, RADOS Jenő: A klasszicizmus építésze Magyarországon Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1943. 427p.

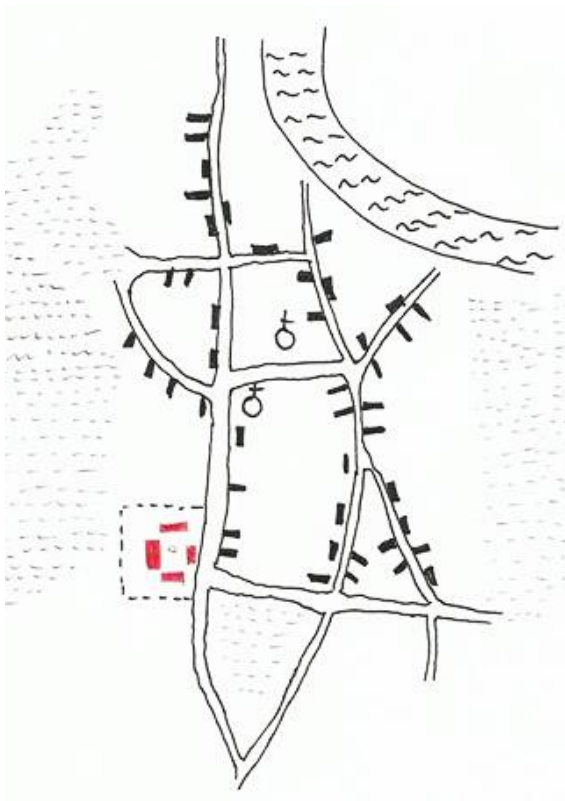
Online források:

- CSAPÓ Mária: Dokumentumok a Hatvany-Deutsch család kastélyának történetéhez, 2002. {online} <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=5251> (Letöltés ideje 2013.11.02. 13:10)
- JÓSA András: Muzeumunk gyarapodása In: Nyírvidék XXIV. évf. 7. szám.1903. február 15-i 2-3 lap (online)
<http://webpac.lib.unideb.hu/WebPac/CorvinaWeb?text0=hunek+emil&index0=AUTH&button=Keres&action=find&whichform=simplesearchpage>
- FEKETE J. Csaba: Funkciószervezés és téralakítás a főúri reprezentatív magánépítészetben az 1720 és 1920 közötti Magyarországon – PhD értekezés, BME Építésmérnöki Kar Építészettörténeti és műemléki tanszék 2007. 179p.
{online}http://www.omikk.bme.hu/collections/phd/Epiteszmernoki_Kar/2007/Fekete_J_Csaba/ertekezes.pdf (Letöltve: 2013. szeptember 12. 17:40)
- SZABÓ Gyula: Az 1945. évi földreform (első földreform). In: Föld- és területrendezés 2, Agrárvilági fordulatok, magyar reformok 2010 {online}http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0027_FTR2/ch01s05.html (Letöltés ideje:2013.10.19. 19:30)

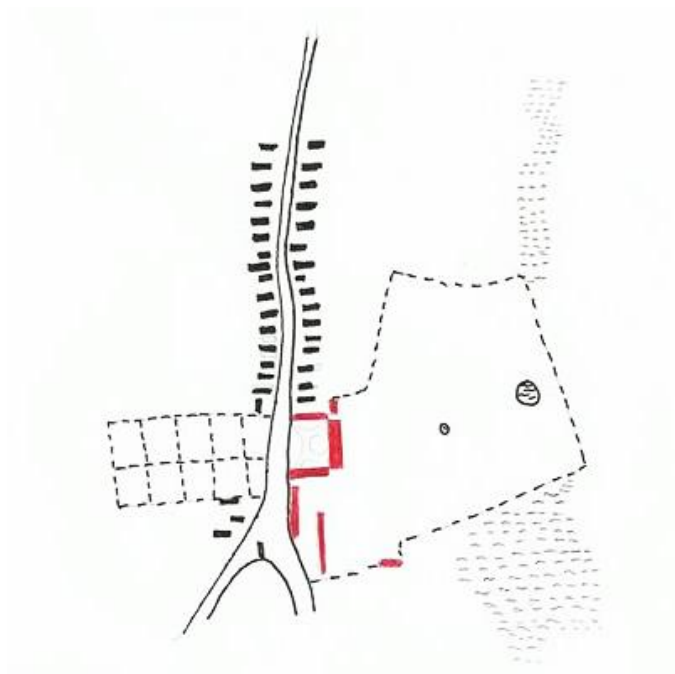
Térképek:

- Első Katonai Felmérés: Magyar Királyság (DVD) Budapest: Arcanum 2004. ISBN: 963 9374 95
- Második Katonai Felmérés: Magyar Királyság és a Temesi Bánság (DVD) Budapest: Arcanum 2005. ISBN: 963 7374 21 3
- Harmadik Katonai Felmérés, Osztrák-Magyar Monarchia (DVD) Budapest: Arcanum 2007. ISBN: 978-963-7374-51-7

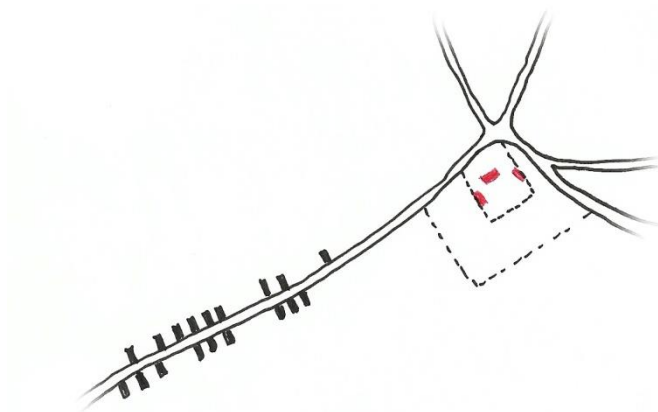
10.Mellékletek

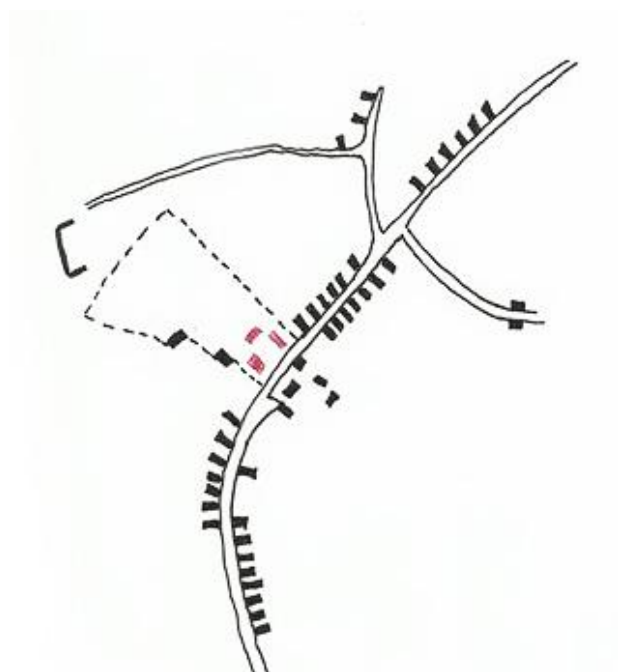
1. melléklet: A gávavencsellői Dessewffy-kastély beépítése (Forrás: Második katonai felmérés, saját átdolgozás, 2013.)

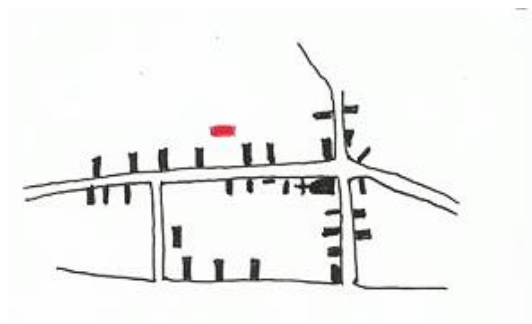
2. melléklet: A berkeszi Vay-kastély beépítése (Forrás: Második katonai felmérés, saját átdolgozás 2013.)

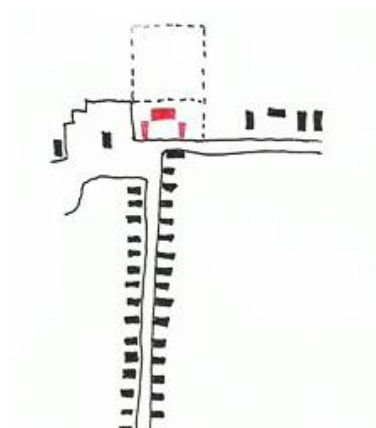
3. melléklet: A lövői Zukkermann-kastély beépítése (Forrás: Második katonai felmérés, saját átdolgozás 2013.)

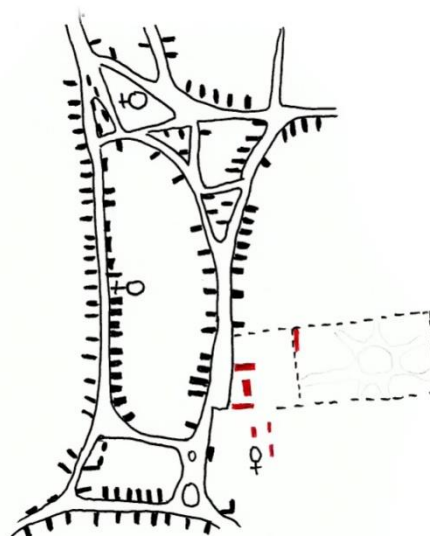
4. melléklet: Az anarcsi Czóbel-kúria beépítése (Forrás: Második katonai felmérés, saját átdolgozás 2013.)

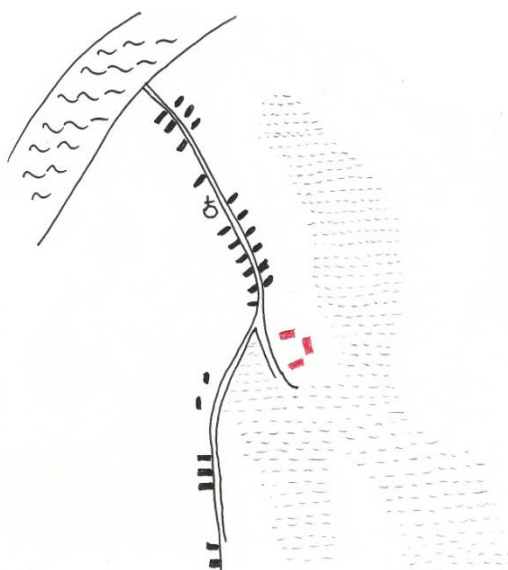
5. melléklet: A balkányi Gencsy-kastély beépítése (Forrás: Második katonai felmérés, saját átdolgozás, 2013.)

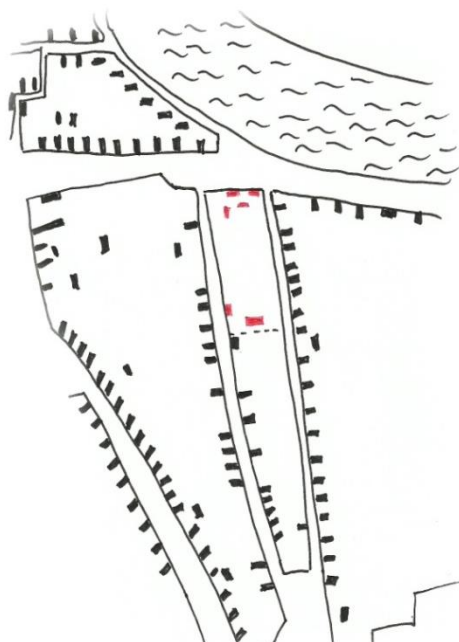
6. melléklet: Biri, Kállay-kúria beépítése (Forrás: második katonai felmérés, saját átdolgozás, 2013.)

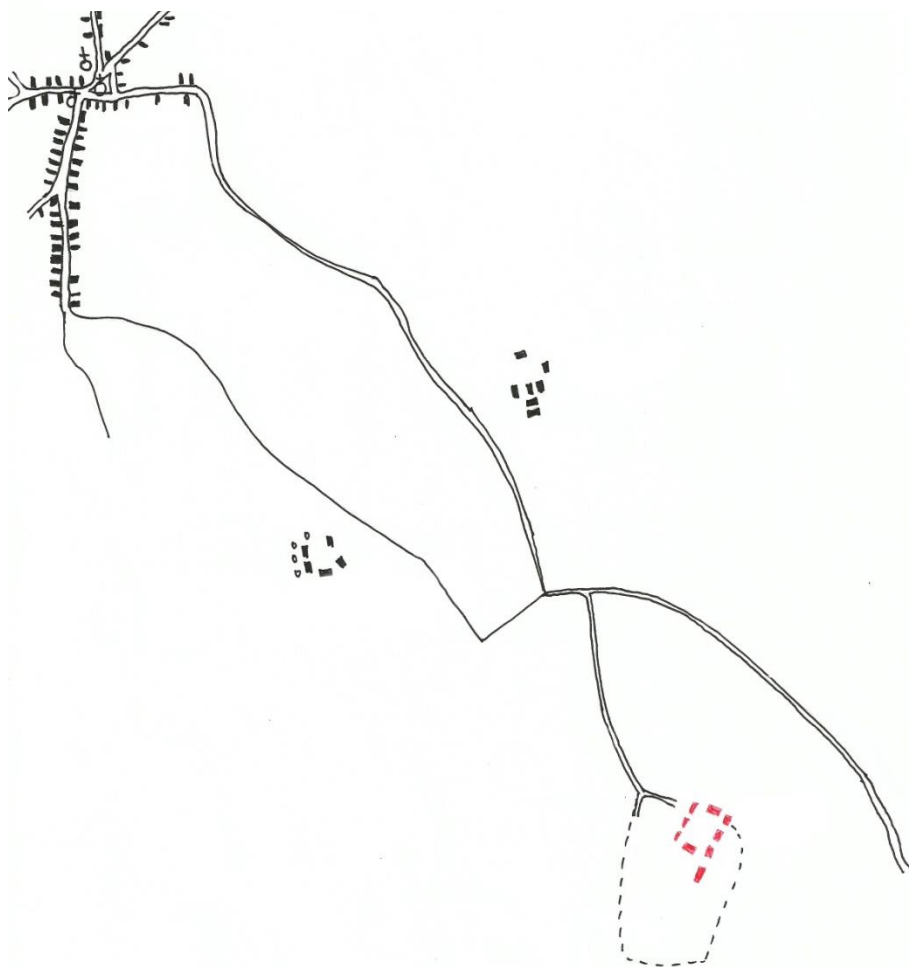
7. melléklet: A nyírtassi Vay-kúria beépítése (Forrás: Második katonai felmérés, saját átdolgozás, 2013.)

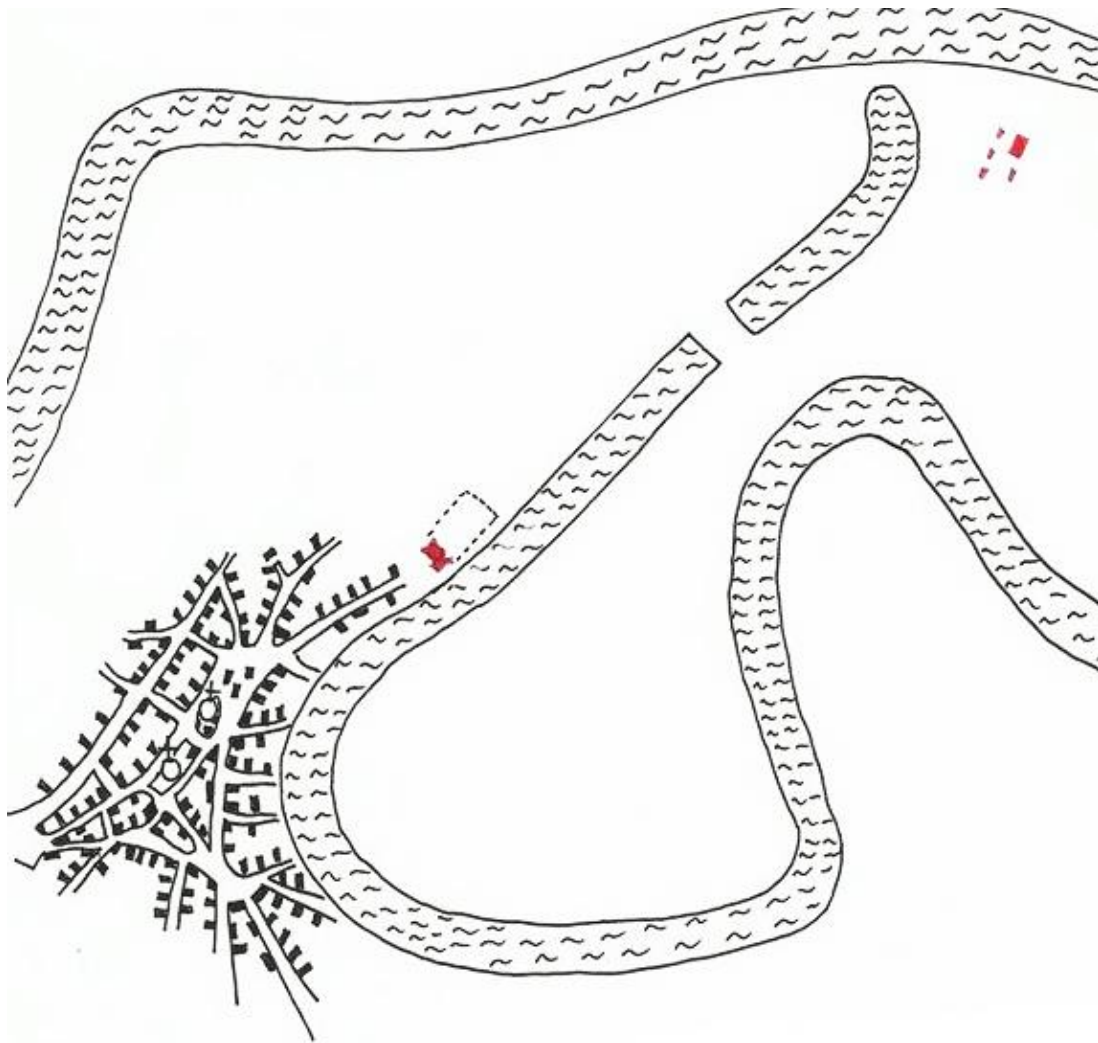
8. melléklet: A tuzséri Lónyai-kastély beépítése (Forrás: Első katonai felmérés, saját átdolgozás 2013.)

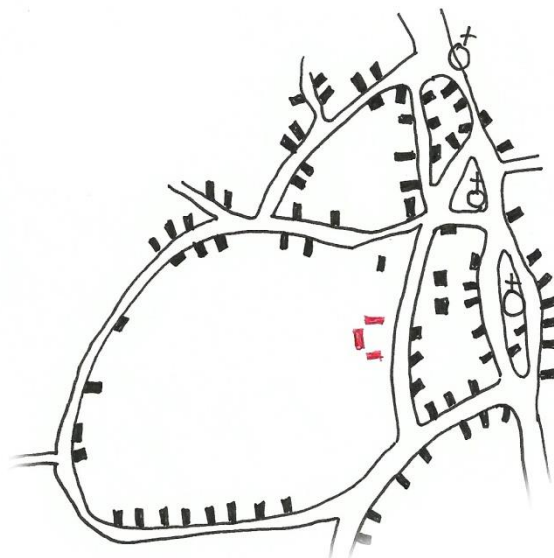
9. melléklet: A tiszadadaai Zathureczky-kúria (Forrás: Második katonai felmérés, saját átdolgozás, 2013.)

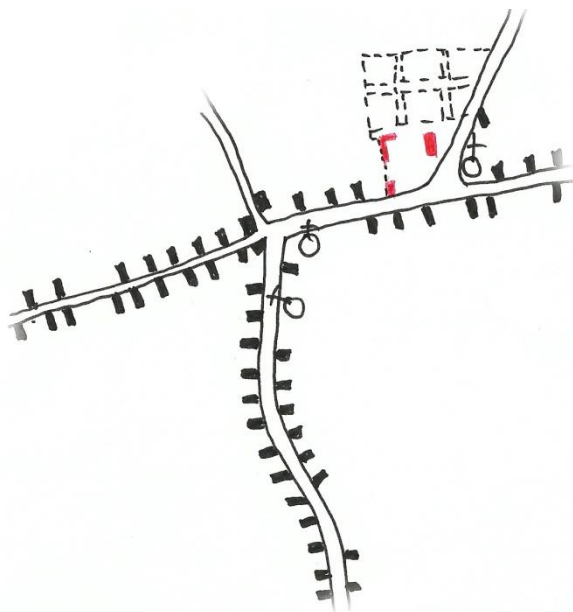
10. melléklet: A piricsei Katz-tanya beépítése (Forrás: Harmadik katonai felmérés, saját átdolgozás 2013.)

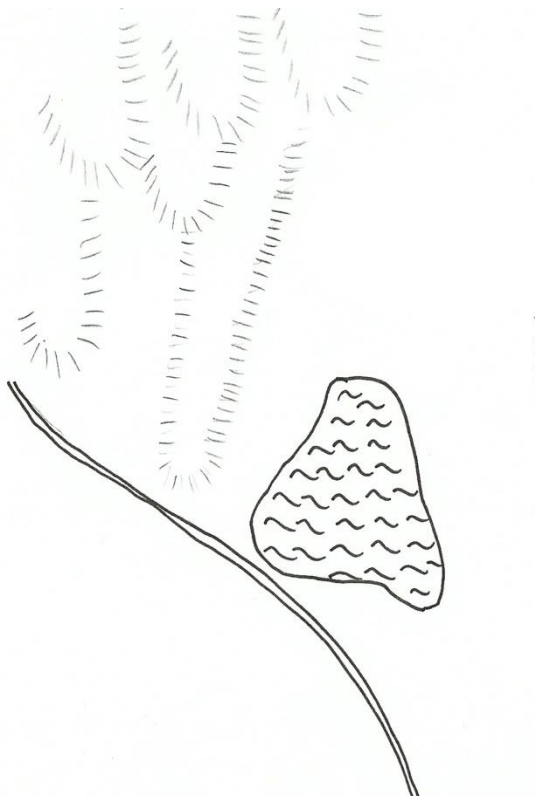
11. melléklet: A tiszadobi és az ókenézi kastély beépítése (Forrás:
Harmadik katonai felmérés, saját átdolgozás 2013.)

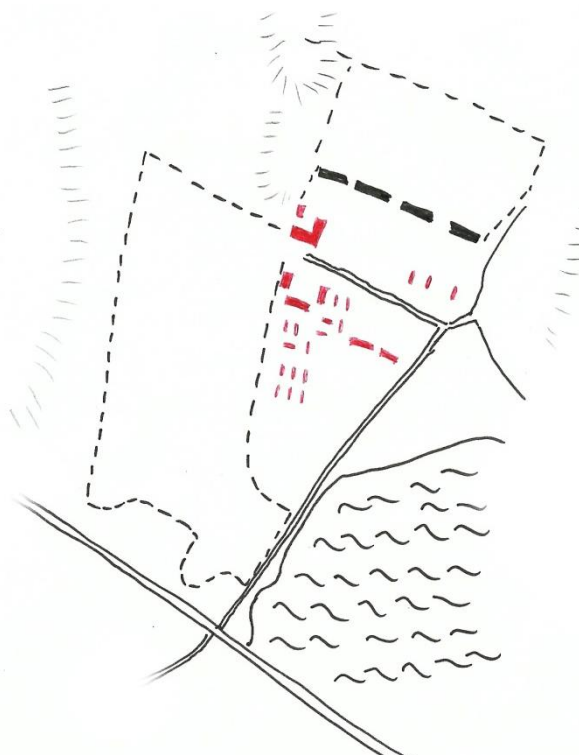
12. melléklet: Az orosi Kállay-kúria beépítése (Forrás: Harmadik katonai felmérés, saját átdolgozás 2013.)

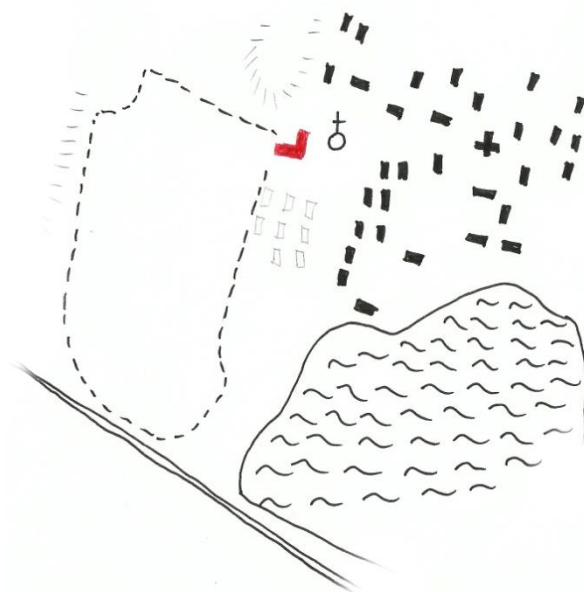
13. melléklet: A leveleki Molnár Gyula-kastély beépítése (Forrás: Második katonai felmérés, saját átdolgozás 2013.)

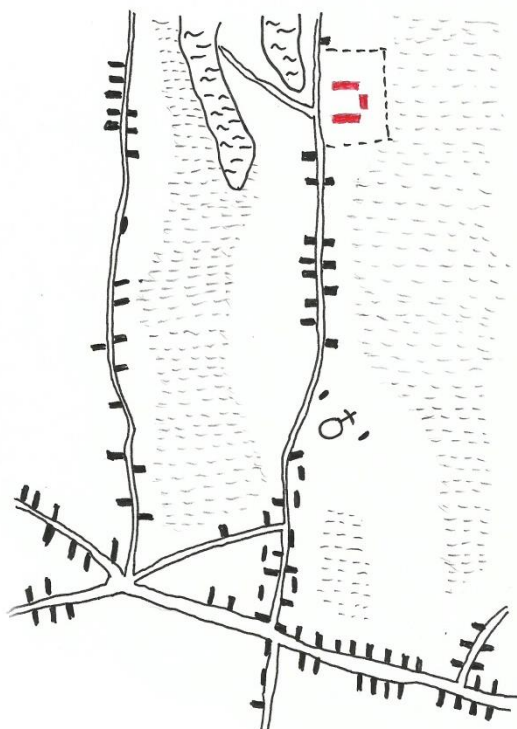
14. melléklet: Királytelekpuszta (ma Nyírtelek) (Forrás: Első katonai felmérés, saját átdolgozás 2013.)

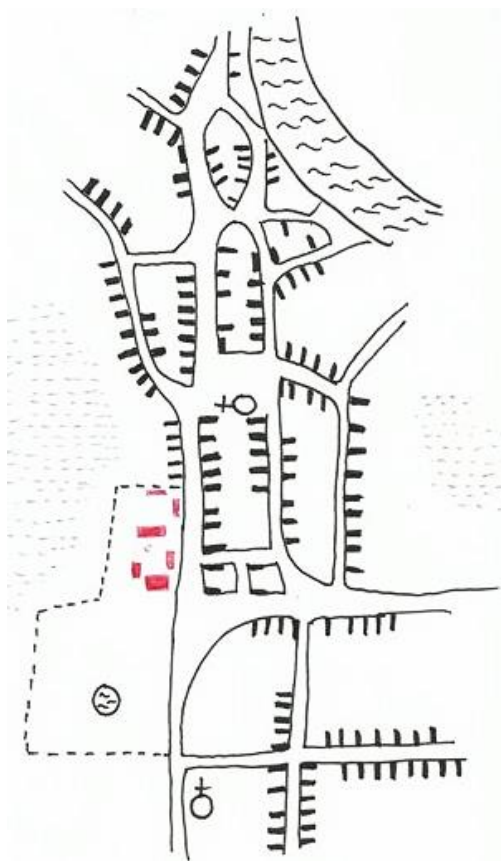
14.2. melléklet: A királytelekpusztán (ma Nyírtelek) épített Dessewffy-kúria (Forrás: Második katonai felmérés, saját átdolgozás 2013.)

14.3. melléklet: A Királytelekpusztán (ma Nyírtelek) épített Dessewffy-kúria beépítése (Forrás: Harmadik katonai felmérés, saját átdolgozás 2013.)

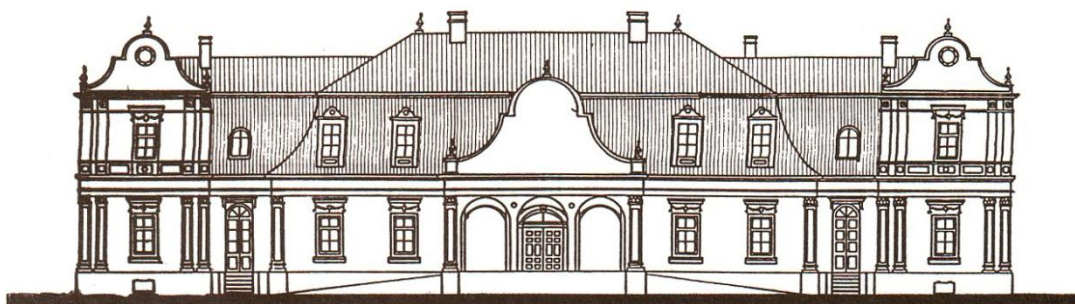
15. melléklet: Kótaj, Ibrányi-kúria beépítése (Forrás: Második katonai felmérés, saját átdolgozás 2013.)

16. melléklet: A gávavencsellői Dessewffy-kastély beépítése
(Forrás: Harmadik katonai felmérés, saját átdolgozás 2013.)

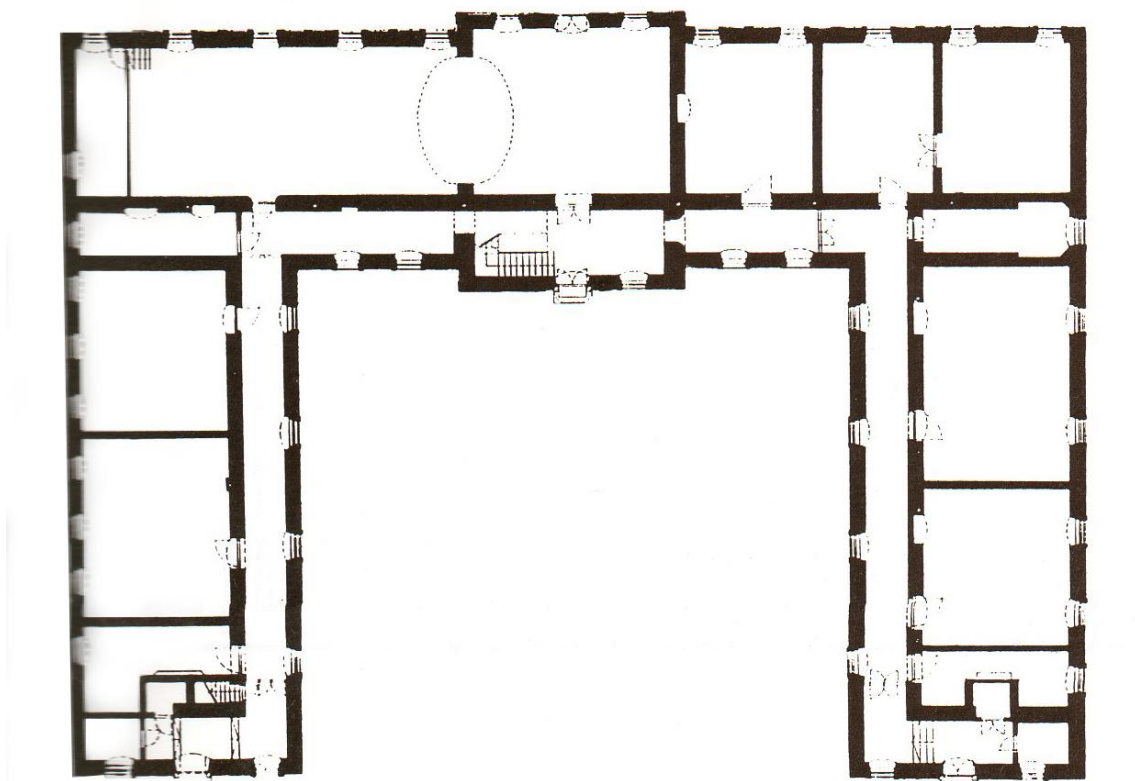
17. melléklet: A nyírbogdányi Szalánczy-kúria homlokzata (Forrás:
BOROVSKY, 2004.)

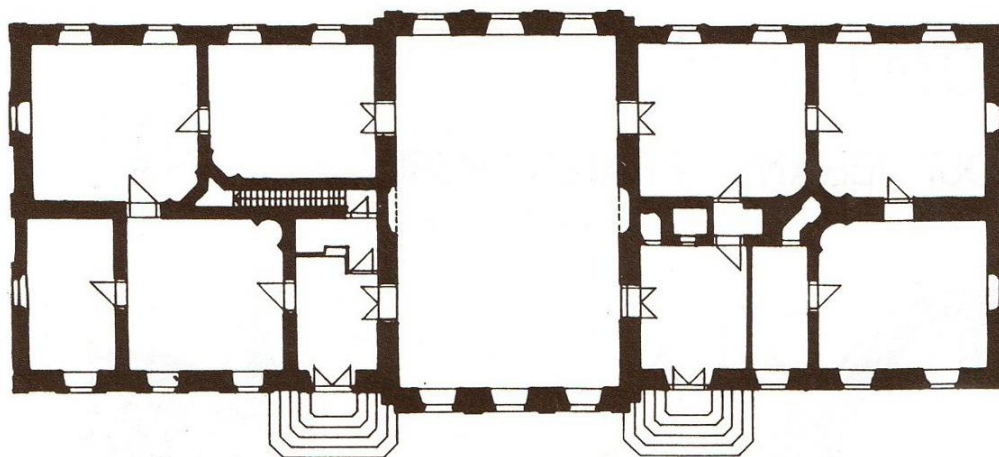
18. melléklet: Tuzsér, Lónyai-kastély homlokzata (Forrás: VINCZE, 1992.)

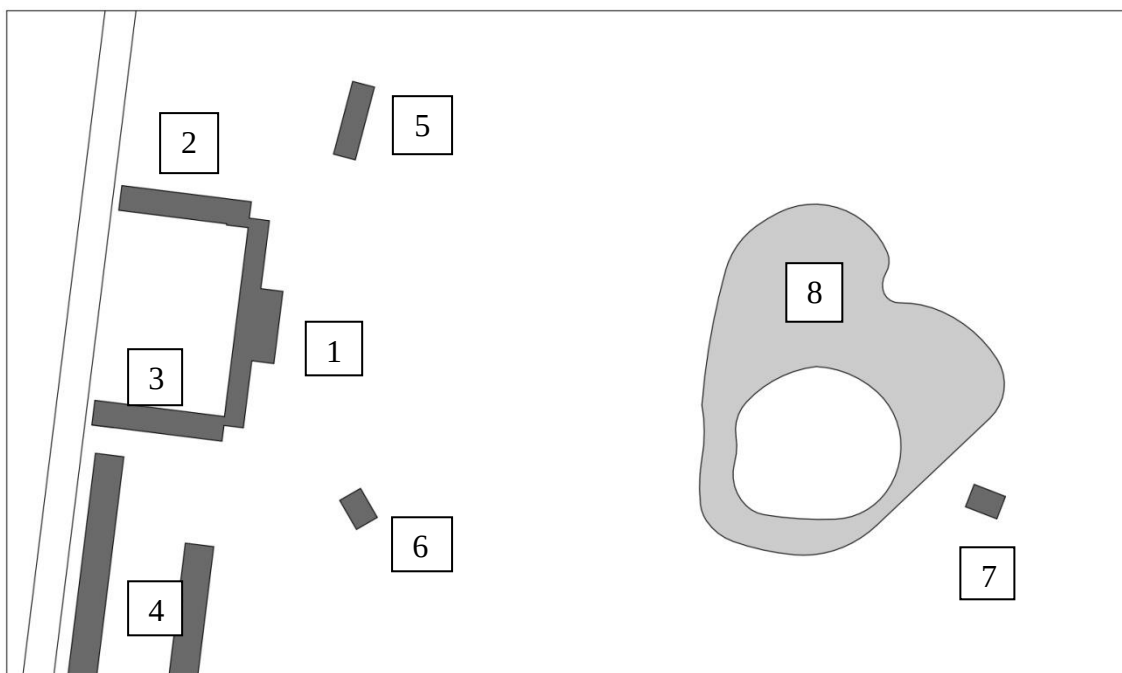
19. melléklet: A nyírtassi Vay-kastély homlokzata (Forrás: BOROVSKY, 2004)

20. melléklet: Mándok, Forgách-kastély földszinti alaprajza (Forrás: VINCZE, 1992.)

21. melléklet: Kótaj, Ibrányi-kúria alaprajza (Forrás: VINCZE, 1992)

Jelmagyarázat:

1. Lakóépület

2. Parádés istálló

3. Konyha

4. Cselédlakások

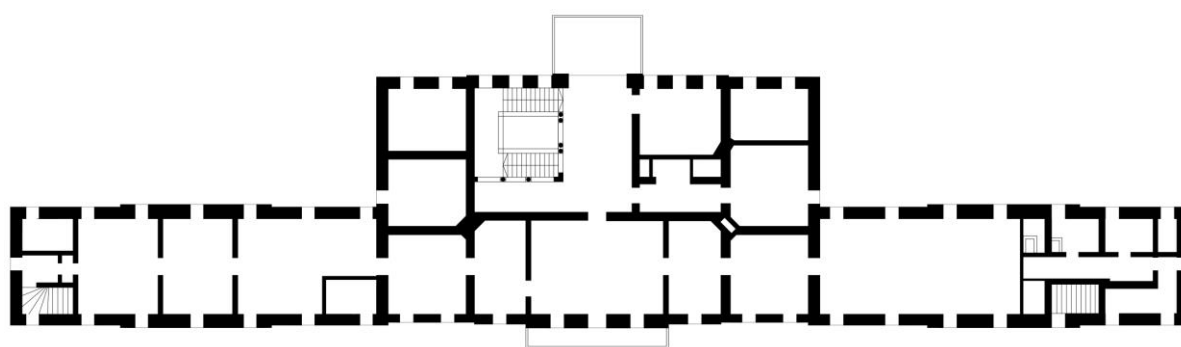
5. Medence

6. Családi levéltár

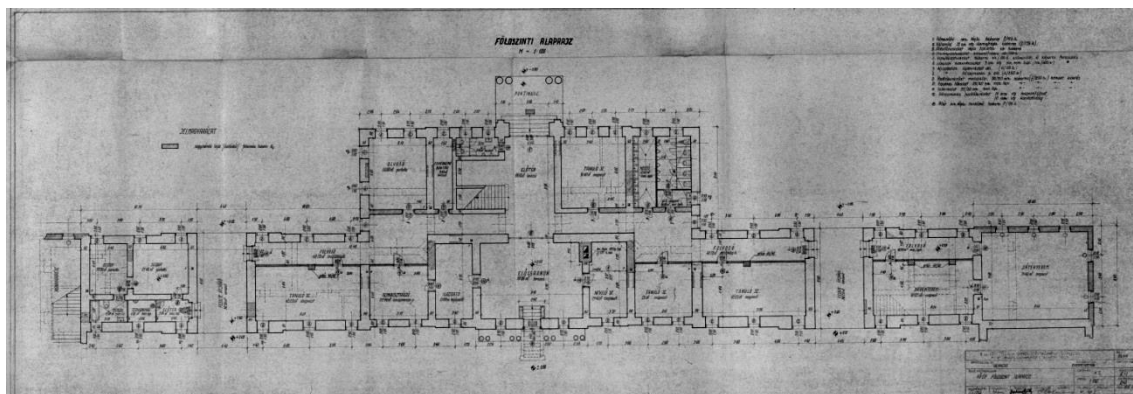
7. Családi kriptá

8. Tó

22. melléklet: A berkeszi Vay-kastély helyszínrajza (Forrás: Saját, 2013.)

23. melléklet: A berkeszi Vay-kastély emeleti alaprajza (Forrás: Saját, 2013.)

24. melléklet: A berkeszi kastély 1952-es átépítésének földszinti alaprajza (Forrás: SZÁÉV, 1952)

25. melléklet: A tiszadobi kastély belső tere (Forrás:
http://www.tiszadob.hu/text/images/text21037010161071/photo/IMG_3195.JPG
 Letöltve: 2013.11.10. 19:30)

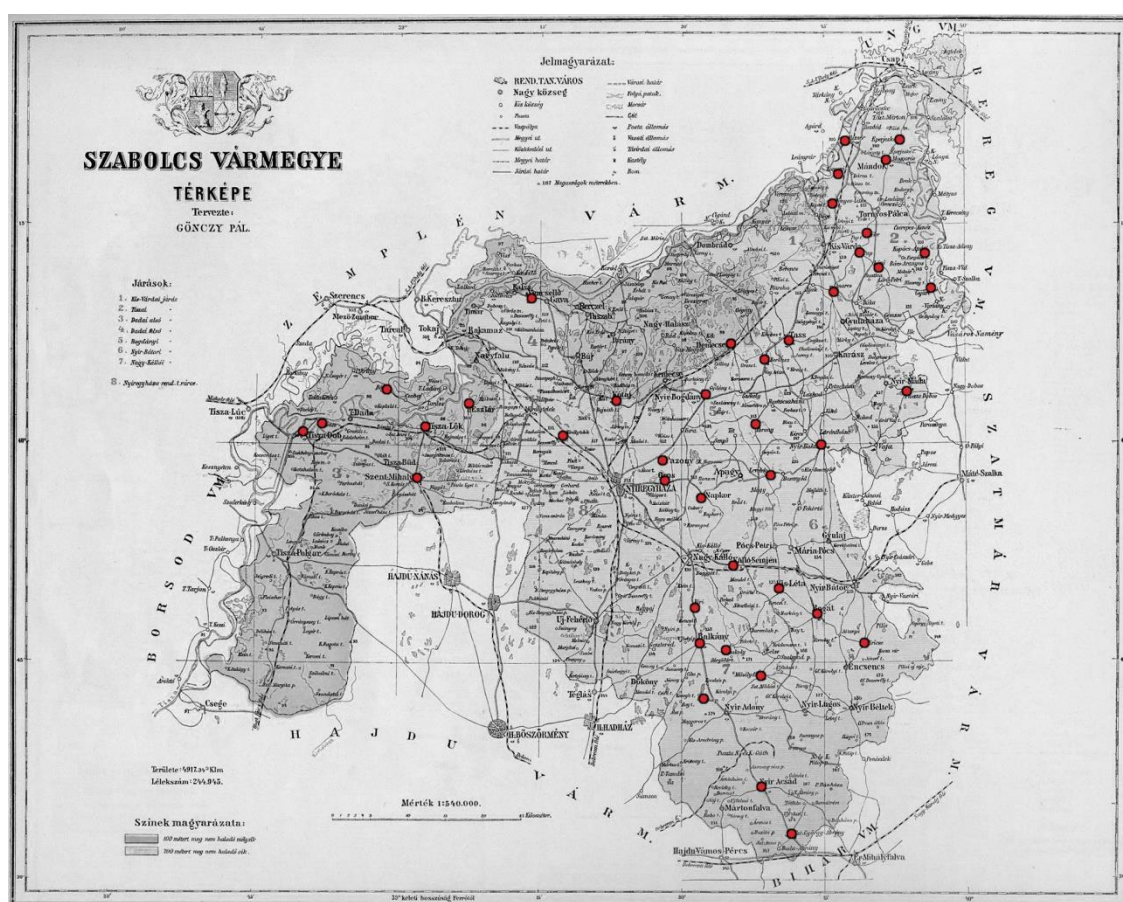
26. melléklet: A berkeszi kastély központi közlekedője (Forrás: Saját, 2012.)

27. melléklet: Gávavencsellő, Bacskai-ház (Forrás:
http://www.muemlekem.hu/images/jelentes/2010-07/2389_20100706_18000380.jpg Letöltve: 2013. 11.11. 18:20)

28. melléklet: A nyírtassi Vay-kúria és a 2005-ben épített új általánosiskola (Forrás: Saját, 2013.)

29. melléklet: Szabolcs vármegye térképe a vizsgált épületek jelölésével (Forrás: <http://lazarus.elte.hu/hun/maps/1910/gonczy/szabolcs.jpg> Letöltve: 2013.11.9. 20:15, Saját átdolgozás)

30. melléklet: A kutatásunk során vizsgált kastélyok és kúriák listája:

<u>Berkesz</u> , Vay-kastély	<u>Fényeslitke</u> , Eröss-kúria
<u>Balkány</u> , Gencsy-kastély	<u>Gyüre</u> , Erdőhegyi Lajos kúriája
<u>Tiszadob</u> , Andrassy-kastély	<u>Kállósemjén</u> , Kállay-kúria
<u>Tiszadob-Ókenéz</u> , Andrassy vadász-kastély	<u>Kisléta</u> , Gencsy Albert kúriája
<u>Tiszavasvári</u> , Desseffy-kastély	<u>Komoró</u> , Szalánczy Bertalan kúriája
<u>Székely</u> , Orosz-kastély	<u>Jéke</u> , Liptay-kúria
<u>Gávavencsellő</u> , Desewffy-kastély	<u>Aranyosapáti</u> , Ilosvay Ágoston kúriája
<u>Mándok</u> , Forgách-kastély	<u>Kótaj</u> , özv. Ibrányi Zsigmondné udvarháza
<u>Tuzsér</u> , Lónyai-kastély	<u>Kótaj</u> , Jármay-kúria
<u>Levelek</u> , Molnár-kastély	<u>Mihálydi</u> , Ujfalussy Béla kúriája
<u>Lövő</u> , Zukkermann-kastély	<u>Napkor</u> , Kállay-kúria
<u>Pap</u> , Bárány Horváth Ferencz kastélya	<u>Napkor</u> , Kállay-kúria
<u>Nyírábrány</u> , Gróf Szápáry György kastélya	<u>Nyíracsa</u> , Vécsey-kúria
<u>Tiszaeszlár</u> , Gróf Pongrácz Jenő kastélya	<u>Nyírbogdány</u> , Szalánczy Ferencz kúriája
<u>Demecser</u> , Elek Endre kúriája	<u>Oros</u> , Özv. Kállay Jenőné háza
<u>Demecser</u> , Elem Imre kúriája	<u>Pazony</u> , Korda Lajos kúriája
<u>Nyírtass</u> , Vay-kúria	<u>Piricse</u> , Katz Mihály úrilaka
<u>Anarcs</u> , Czóbel-kúria	<u>Pusztadobos</u> , Jármay-kúria
<u>Eperjeske</u> , Jármay Miklós kúriája	<u>Szakoly</u> , Szentmiklósy Sándor háza
<u>Eperjeske</u> , Jármay Imre kúriája	<u>Nyírábrány</u> , Bory Béla kúriája
<u>Gávavencsellő</u> , Bacska-ház	<u>Tisza-Büd</u> , Oláh József kúriája
<u>Kótaj</u> , Ibrányi-Fráter-kúria	<u>Tisza-Dada</u> , Zathureczky-kúria
<u>Abapuszta</u> , Jármay-kúria	<u>Tisza-Lök</u> , Bárány Vay Arnold udvarháza
<u>Biri</u> , Kállay-kúria	<u>Nyíribrony</u> , Jármay-kúria
<u>Nyírbogát</u> , Bogáthy József kúriája	<u>Nyírtelek</u> , Desewffy-kúria
<u>Fényeslitke</u> , Petrovay János úrilaka	